

आपले भूदल

मे. ल. ही. के. पलित

आपले भूदल

मूळ लेखक
मे. ज. डी. के. पलित

अनुवाद
महेश जोशी

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

This book has been printed on the paper made available
by the Government of India at concessional rate

1983 (शके 1904)

मूळ हक्क : मेजर जनरल डी. के. पलित
भाषांतराचे हक्क : नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया,
किंमत : २-50

चित्ररचना : ज्योतिश दत्तगुप्ता

छायाचित्रे : भारत सरकारचे संरक्षण मंत्रालय आणि
फोटो डिबिहजन यांच्या सौजन्याने.

पानिपत येथील बाबरच्या लढाईच्या व्यूहाचा नकाशा आणि
'कनवा'च्या लढाईचे तैलचित्र अल्वास कोडेक्सच्या सौजन्याने.

गुरु गोविंदसिंग - शोभासिंग यांच्या सौजन्याने.

प्रकाशक : संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया ए-5, ग्रिन
मुद्रक स्वर्ण प्रिंटिंग प्रेस, नयी दिल्ली-110028

भारतीय लष्कराने नुकतीच जी एक लढाई केली तिची कथा मी
तुम्हाला आधी सांगतो.

16 डिसेंबर 1971 रोजी, पंजाब-पाकिस्तान सरहद्दीवर बसन्ता
नदीच्या काठी दोन भारतीय तरुण-होशियार सिंग आणि अरुण खेत्रपाल-
आपल्या आयुष्यात पहिल्यांदाच मोठ्या लढाईला सामोरे गेले होते
पठानकोटच्या पश्चिमेकडील परगौल खेड्यानजीक पाकिस्तानी फौजेने
जो प्रतिहत्ता चढविला होता तो परतवून लावण्यासाठी आपल्या पाय-

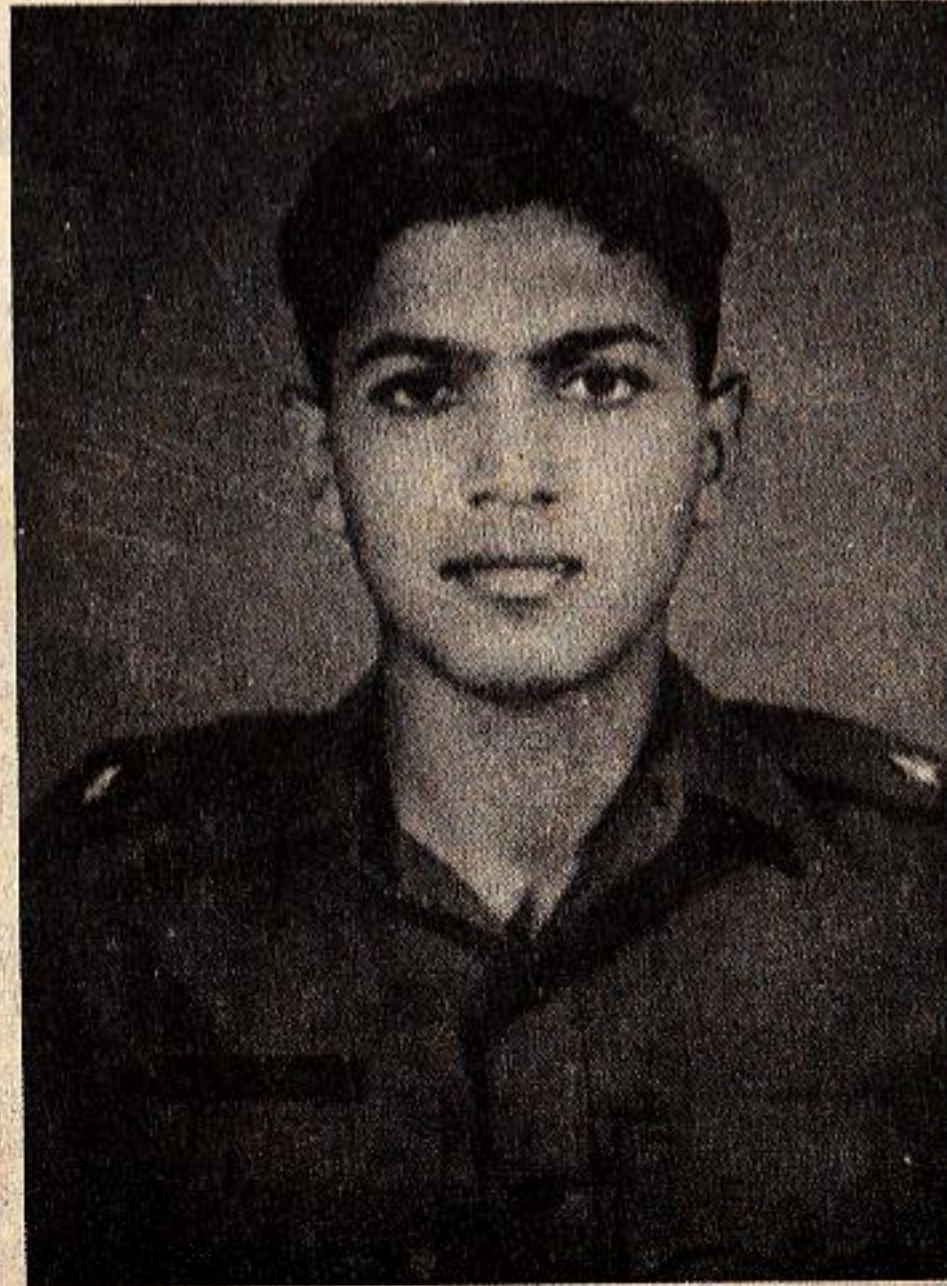

दळाच्या 'कंपनी' समवेत ग्रेनेडिअर रेजिमेंटचा होशियार सिंग लढाईत उतरला होता. एका तोफगोळ्याच्या टोकदार तुकड्यांनी त्याच्या गुडघ्यात आधीच खोल जखम केली होती. परंतु त्याने रुग्णालयात जावयाचे नाकारले. इतकेच नव्हे, तर शत्रूचा तोफखाना सतत गोळ्यांचा वर्षाव करीत असताना देखील तो एका खंदकापासून दुसऱ्या खंदकापर्यंत सरपटत सरपटत जाऊन आपल्या जवानांना धीर देत होता.

सकाळचे ऊन तापले तोपर्यंत शत्रूचा दबाव वाढत गेला. स्थिती मोठी गंभीर झाली. पाकिस्तानी फौजेने आणखी अनेक हल्ले चढविले आणि दरवेळी तोफांचा विलक्षण भडिमार होई. लढाई निकरावर आली कोण जिंकणार हे कळनासे झाले. एखाद्या सैनिकाने लढाईचा केवळ निर्धारच केला, तर आता लढाईचा रंग पालटू शकणार होता. होशियार सिंगाने नेमकी हीच भूमिका वठविली. त्या दिवशी बसन्ता नदीकाठच्या लढाईत, जखमांनी घायाळ झालेल्या अवस्थेतही, होशियारसिंगने आपल्या पुढाकाराने आणि बहादुरीने शत्रूचे वारंवार होणारे हल्ले शेवटपर्यंत थोपवून ठेवले.

मेजर होशियार सिंग

अरुण खेत्रपाल

इकडे होशियार सिंग खंदकांची रांग सांभाळून ठेवीत असताना त्याच्या जागेपासून थोड्या उत्तरेकडे 'पूना हॉर्स'ची एक रणगाड्यांची तुकडी पायदळाच्या मदतीला धावून गेली. त्यात नुकताच सैन्यात दाखल झालेला अरुण खेत्रपाल हा एक तरुण 'टँक कमांडर' होता. त्याने शत्रूच्या रणगाड्यांना लढाईत खेचले आणि त्यांचे दोनतीन रणगाडे तर त्याने पार उध्वस्त केले. पुढे शत्रूने त्याचेवर अक्षरशः आग ओतली आणि त्याचा रणगाडा निकामी झाला. त्याच्याही लक्ष्यात आले की, इंजिनमध्येच आग लागली आहे ! त्याच्या वरिष्ठांनी सल्ला दिला की, रणगाडा पेटण्यापूर्वीच त्यातून बाहेर पड. पण तो क्षण आणीबाणीचा होता आणि अरुणने रणगाडा सोडायचा नाही असा निश्चय केला. तो लढतच राहिला. त्याच्या मस्तकात गोळी शिरेपर्यंत त्याने शत्रूच्या रणगाड्यावर गोळ्यांचा वर्षाव चालू ठेवला होता. त्यानंतर मात्र त्याने आपल्या ड्रायव्हरला रणगाडा मागे फिरव असा आदेश दिला. पण तोपर्यंत वेळ निघून गेली होती; रणगाडा पेटून उठला आणि जखमी अरुण त्या स्फोटात आतल्याआत जळून खाक झाला.

त्या दिवशी बसन्ता नदीच्या काठी पाकिस्तानी हल्ल्याचा लोंढा अडवून ठेवण्याच्या कामी त्या दोघा तरुणांचे जिवावर उदार होणे निर्णायक ठरले.

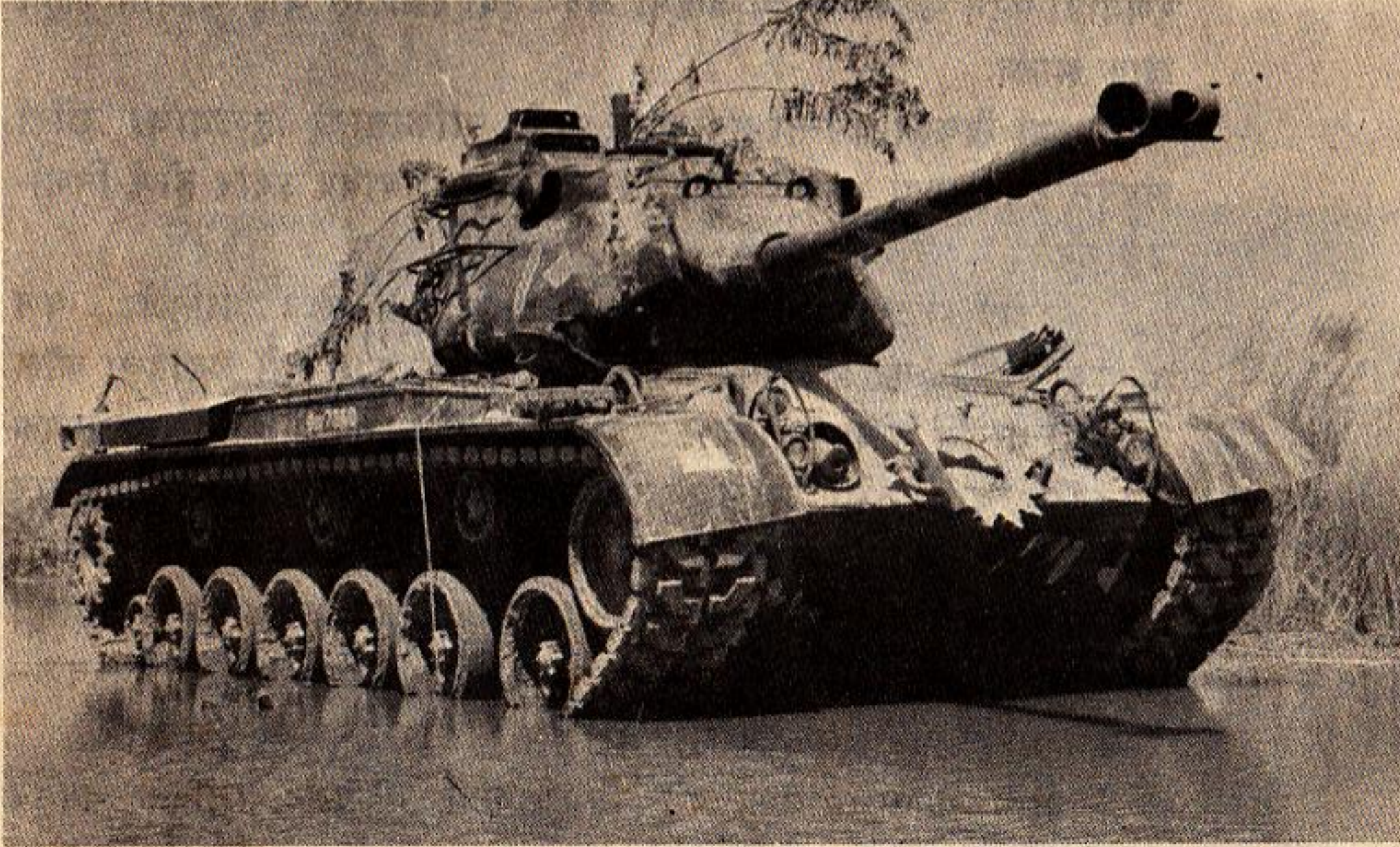
लढाई म्हटली की सैनिकाने आपले कर्तव्य केलेच पाहिजे; पण अनेकदा केवळ कर्तव्यदेखील अपुरे पडते. कारण कधीकधी लढाईचा कौल आपल्या बाजूस खेचण्यासाठी कर्तव्याच्या जाणिवेपेक्षाही धैर्य आवश्यक ठरते, सर्वस्वाचा त्याग अटळ ठरतो. अशा तोलामोलाचे शौर्य होशियार सिंग आणि अरुण खेत्रपाल यांनी दाखविले - त्यांच्यापूर्वीही अनेकांनी भारताच्या युद्धांमध्ये असे शौर्य अनेकदा सिद्ध केलेले आहे. या दोघाही तरुणांना भारतीय सेनेतील पराक्रमाचा सर्वोच्च मान - परम वीर चक्र - देण्यात आला. दुर्दैव एवढेच की, अरुणचा सत्कार मरणोत्तर झाला !

सामान्य माणसांमध्ये असे विभूतिमत्त्व एकदम अचानक कोठून येते ? भीषण संकटात जिवावर उदार होऊन उडी घेण्याचे धैर्य त्यांच्या ठायी कसे जन्माला येते ? कदाचित तो देशभक्तीचा प्रताप असेल; चांगली शिस्त आणि अढळ आत्मविश्वास यांची तर खचितच नोंद घ्यावी लागेल.

पण त्यांचबरोबर भारतीय सैन्याच्या परंपरेतही या प्रश्नाचे उत्तर शोधावे लागेल. भारताला प्रदीर्घ आणि विशिष्ट अशी सैनिकी परंपरा आहे. अन्य राष्ट्रांना युद्धशास्त्राची तोंडओळखसुद्धा झालेली नव्हती अशा काळी भारतीय योद्ध्यांनी राजे आणि त्यांची सेना यांच्या व्यवहाराची काटेकोर आणि औदार्यपूर्ण अशी सैनिकी संहिता रचली होती आणि ती राज्य-कर्त्यांना मार्गदर्शक आणि बंधनकारक ठरली होती.

पौराणिक काळातील भूदलापेक्षा आपले आधुनिक भूदल कितीतरी भिन्न आहे. पण आपल्या भूदलाचा लढाऊ बाणा आणि उदारतेचा धागा त्या प्राचीन परंपरेवरच पोसलेला आहे. म्हणून मी तुम्हाला आता भारताच्या सैनिकी परंपरेविषयी प्रथम काही गोष्टी सांगणार आहे. आणि नंतर आपली विद्यमान सेना कशी बांधली गेली आणि तिला आजचे रंगरूप आणि आकार कसे मिळत गेले, तेही सांगणार आहे.

पाकिस्तानी रणगाडा (196

आरंभ असा झाला

भारतीय सेना ही अशी आपुलकीच्या धाग्याने घट्टपणे एकत्र बांधली जाण्याला फारच मोठा काळ लागला. आपल्या देशाचा खरा इतिहास ज्यांना फारसा माहित नाही, त्यांनी कधीकाळी अशी कल्पना करून घेतली आहे की, भारतीय सेनेचा स्वभावधर्म आणि तिची परंपरा ही सर्वस्वी ब्रिटिशांचीच देण होय. हे खरे की, ज्या फौजेतून आधुनिक भारतीय भूदलाची घडण झाली ती फौज मुळात ब्रिटिशांनी उभारली. पण भारतीय सैनिकी परंपरा त्याहून कितीतरी आधीची आहे. ती परंपरा पुराणे, रामायण-महाभारत यांच्याइतकी प्राचीन आणि हजारो वर्षांचे सातत्य असणारी आहे. त्या काळात भारत हाच एक असा देश होता की ज्याच्या रहिवाशांना शस्त्रविद्या आणि युद्धनीती यांचे शास्त्रोक्त ज्ञान होते. आपल्या पूर्वजांनी जोपासलेल्या या परंपरेच्या पुण्याईवरच आपल्या आजच्या जवानांची कीर्ती उभी ठाकली आहे.

हा महाकाव्यांचा काळ आणि भारतावरील मुस्लिम आक्रमणाच्या आरंभीचा काळ यांच्यामधील कालखंडातील इतिहासाच्या नोंदीमध्येच मोठी खाई पडलेली आहे. या मधल्या काळातील एकाच युद्धाविषयी निश्चित अशी माहिती आपल्याला आहे. ती म्हणजे, दोन हजार वर्षांपूर्वी जगज्जेत्या

शिकंदराने भारतावर जी स्वारी केली होती तिची नोंद ग्रीक लोकांनी लिहून ठेवली आहे. त्यांच्याकडून आपल्याला कळते की, हडसपस (जालंदरजवळ) च्या लढाईत पुरु (पौरस) राजाने हत्ती आणि रथ यांचा उपयोग सेनेमध्ये केला होता आणि लढाईत पौरसाने अलौकिक

जगज्जेता शिकंदर

न्यू इंग्लिश स्कूल, टिळक रोड.

धारिष्ट्य दाखवले होते. त्या लढाईत भारतीयांचा पराभव झाला. पण त्यांनी त्या लढाईत वीरश्रीची जी कमाल केली आणि जो तीव्र प्रतिकार केला त्यामुळेच शिकंदर भारतात न घुसता परत माघारी गेला. त्या ग्रीक सम्राटावर भारतीयांच्या युद्धनैपुण्याची चांगलीच छाप पडली होती, असे म्हणतात.

सम्राट चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दीत असा एक काळ येऊन गेला की, ग. गंभीर जिकलेला गांधार, अफगाणिस्तान, हेरत आणि आता पाकिस्तानात असलेली मकरगंधारी किनारपट्टी असा बहुतेक प्रदेश मौर्यांच्या सेनेने परत काबीज केला. शिकंदरचा वारस सेल्यूकस याचा मौर्यांच्या सुसंघटित सेनेने पराभव केला. सेल्यूकसचा हा पराभव त्याला अत्यंत लाजिरवाणा होता. मौर्यांच्या सेनेचे विजय हे मात्र मुख्यतः प्राचीन युद्धनीतीच्या भरवशावरच मिळाले होते. शिवाय, मौर्यांनी रथासारखी जुनी साधने टाकून दिली होती आणि त्यांच्या सेनेत प्रामुख्याने घोडदळ, पायदळ आणि गजदळ यांचाच समावेश होता. सैनिकी हत्यारांमध्ये सुधारणा करण्यात आली होती आणि हलक्या वजनाचे बाण शोधण्यात आले होते; आणि पौरसाच्या काळात होता त्याहून कितीतरी अधिक चपळपणा सैन्याच्या एकूण व्यवस्थेत आणला गेला होता.

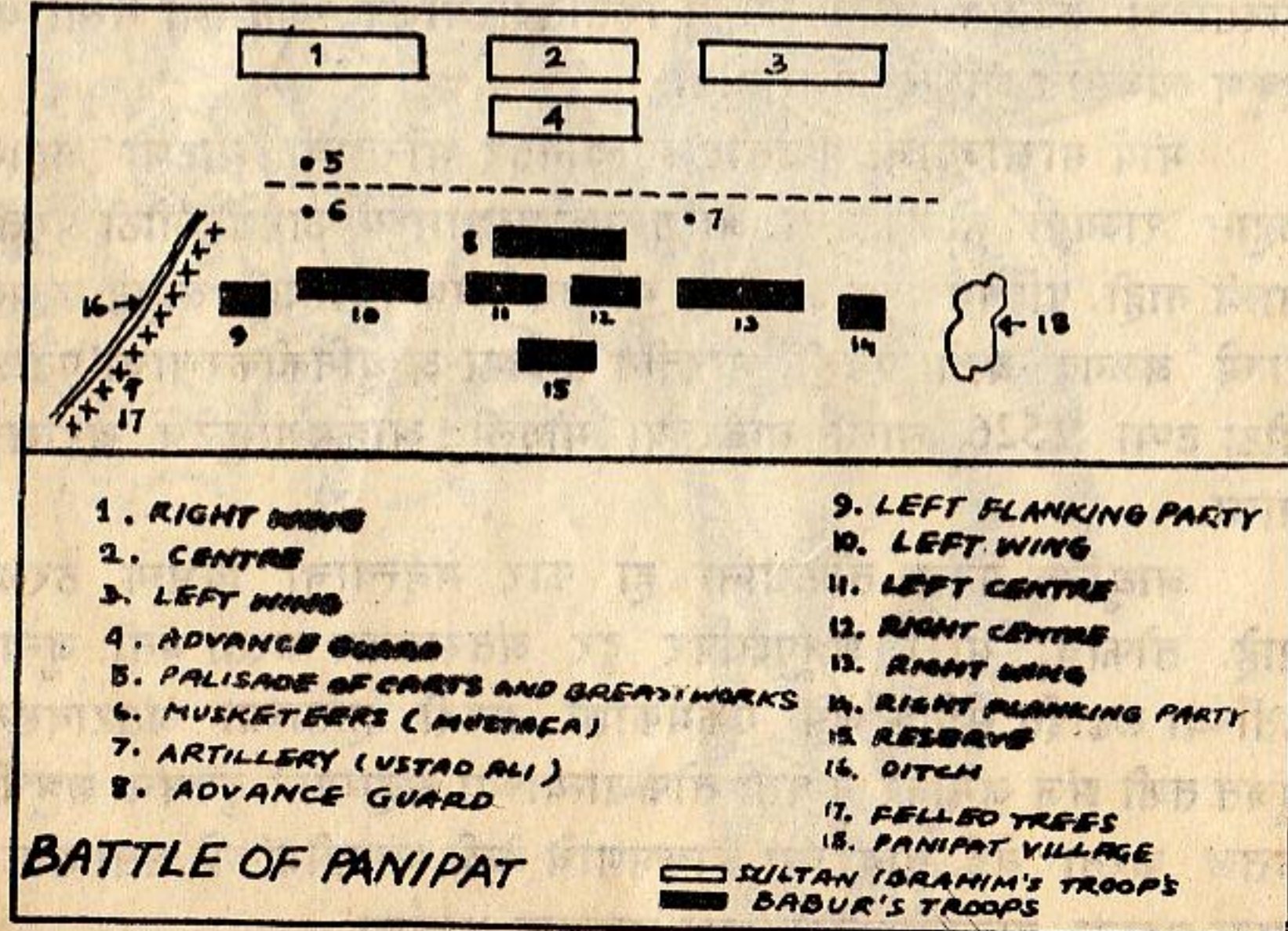
मौर्य साम्राज्याची मोडतोड झाल्यानंतर भारताची वाटणी लहान लहान राज्यात होऊन गेली आणि युद्धशास्त्रामध्ये फारशी मोठी प्रगती झाली नाही. पश्चिमेकडून आलेल्या मुस्लिम आक्रमणालाही लहान लहान राज्ये अलगद बळी पडली. भारतीय सेनेच्या आधुनिकीकरणाचा पुढला मोठा टप्पा 1526 साली बाबरच्या मोगली आक्रमणामुळेच खरोखर आला.

आधुनिक सेनेत तोफखाना हा फार महत्त्वाचा विभाग ठरला आहे. तोफांचा मारा शत्रूपक्षावर दूर अंतरावरून करता येतो. जुन्या धर्तीच्या लढाईत सैनिक जसे एकमेकांशी अगदी हाताच्या अंतरावरून झुंजत तशी झुंज अंगावर न घेता तोफखान्याच्या सहाय्याने दुरूनच शत्रूची कत्तल करता येई. बाबरच्या आक्रमणाचे वेळी भारतीयांकडे असा तोफखाना नव्हता. बाबरनेच तोफखाना भारतात आणला.

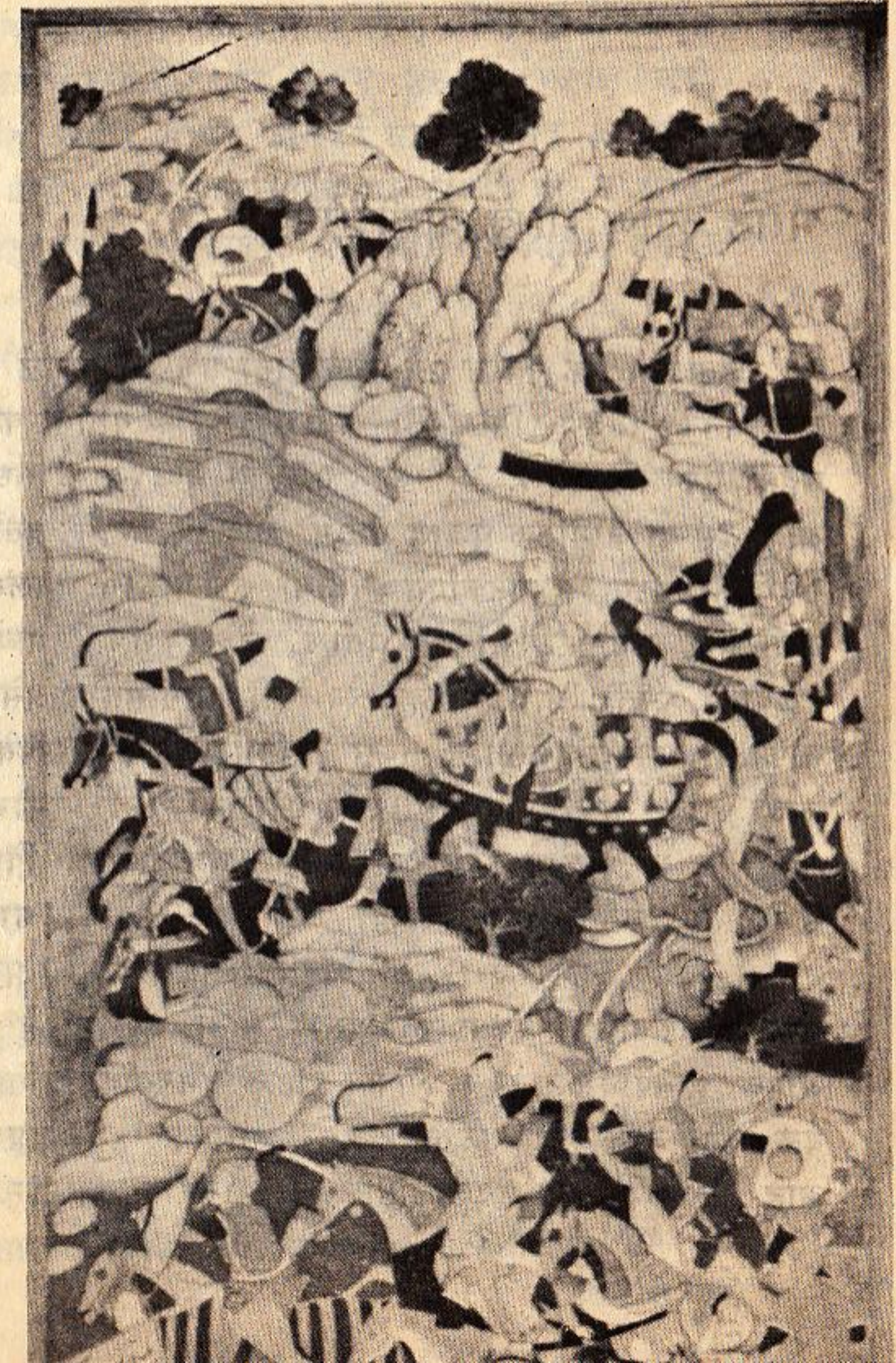
पानिपतच्या त्या प्रसिद्ध लढाईमध्ये बाबरने आपली फौज मोठ्या चतुराईने रणांगणावर खेळविली होती. त्याने सैन्याच्या पुढच्या बाजूला बैलगाड्यांची रांग चमड्याच्या वादीने एकमेकांना बांधून उभी केली. या बैलगाड्यांच्या आडोशाने त्याने तोफखाना ठेवला होता. आणि फौजेच्या दोन्ही अंगांनी घोडदळाच्या तुकड्या सज्ज ठेवल्या. सुलतान इब्राहिम लोदीच्या आधिपत्याखालील भारतीय फौजांनी जुन्या समूहनीतीनुसार एकदम मोठ्या संख्येने हातघाईच्या लढाईसाठी आगेकूच केले. पण मोगल तोफखान्याचा दूर अंतरावरूनच जो मारा सुरू झाला त्यात हजारोना प्राणास मुकावे लागले. या अनपेक्षित हल्ल्याच्या धक्क्यातून भारतीय फौजांचे मन सावरण्यापूर्वीच बाबरने दोन्ही अंगांनी घोडदळ मैदानात घुसविले. त्यांनी भारतीयांवर अगदी चौखूर हल्ला चढविला. त्यात अनेकांची डोकी उडाली आणि उरलेले वाट फुटेल तिकडे पळत सुटले.

यानंतर मोगल साम्राज्याचा वैभवशाली काळ सुरू झाला. कालांतराने त्याचे खऱ्याखऱ्या भारतीय साम्राज्यात रूपांतर झाले. हुमायून आणि अकबर यासारख्या सम्राटांच्या हुकमतीखाली, आणि विशेषतः

पानिपतच्या लढाईतील बाबराची व्यव्हरचना

त्यांनी राजपूत आणि मराठे यांच्या लढाऊ परंपरेतील उत्तमोत्तम रीती-रिवाजांचा स्वीकार केल्यामुळे, भारतीय फौजेला अधिक सुसंघटित आणि अधिक कार्यप्रवण वळण मिळाले.

कानवाहा येथे बाबर सूचना देत आहे

मराठे आणि शीख यांची सेना

लढाईचा एक नवाच ढंग मराठ्यांनी उभा केल्यामुळे त्यांना मोगलां-
वर अनेक विजय मिळविता आले. तुम्ही 'गनिमी कावा' हा शब्द
बहुधा ऐकलाच असेल. 'गुरिला' युद्ध हा शब्दप्रयोग सध्या फार रूढ
आहे. दुसऱ्या जागतिक युद्धात गनिमी काव्याचे काही हल्ले केले गेले;
व्हिएटनाममध्ये व्हिएटकांगने गनिमी हल्ल्यांचाच अवलंब केला. आणि
अशी अनेक उदाहरणे सांगता येतील. जेव्हा शत्रू तुमच्यापेक्षा अधिक
बलवान असतो आणि जेव्हा त्याचेशी तोडीसतोड-असे रणगाडे किंवा
तोफा तुमच्यापाशी नसतात, तेव्हा 'गनिमी कावा' उपयोगात आणला
जातो. यात तुम्ही शत्रूच्या वरचढ फौजांशी समोरासमोर जाऊन भिडत
नाही. तर तुम्ही काय करता की, झटकन् शत्रू पक्षाच्या पिछाडीला जाऊन
उभे होता, शक्यतोवर अंधाराच्या आसऱ्याने, त्यांना गाफिल अवस्थेत
गाठता आणि तडाकून हल्ला चढवता आणि पाहता पाहता जवळच्या
जंगलात किंवा डोंगरकपारीत पसार होता. आणि हे सगळे शत्रूला
आपले हातपाय सावरून, एकत्र होऊन, तुमच्यावर प्रतिहल्ला करण्याचे
बळ येण्यापूर्वीच तुम्ही उरकून टाकता. आजकाल हा युद्धप्रकार लोकप्रिय
आहे, विशेषतः आशियाखंडातील ज्या गरीब राष्ट्रांना आपल्यापेक्षा

अधिक बलवान आणि अधिक साधनसंपन्न अशा फौजांशी टक्कर देण्याचा
जेव्हा प्रसंग येतो, तेव्हा गनिमी कावाच त्यांचे रक्षण करतो.

'थोर क्रांतिकारक' म्हणून ज्यांचा तत्कालीन समाजानेच गौरव
केला, ते शिवाजी महाराज हे भारतीय उपखंडातील गनिमी काव्याचे एक
प्रमुख शिल्पकार होत. कारण, सुरुवातीच्या काळात मोगल साम्राज्याच्या
लष्करी सामर्थ्याशी ते बरोबरी करू शकत नव्हते. दख्खनच्या डोंगरा-
डोंगरावर त्यांनी अनेक लष्करी किल्ले बांधले. जेव्हा जेव्हा संधी चालून
आली तेव्हा तेव्हा किल्ल्याकिल्ल्यातून दबा धरून बसलेले मावळे उडी
मारून उघड्यावर येत आणि मोगल फौजेवर धाड घालीत. हा हल्ला
विजेंसारखा येई आणि जाई मावळे पुन्हा आपले डोंगराआड होऊन जात.
मोगल राजवटीला महाराजांची कित्येक वर्षे चांगलीच दहशत बसली
होती. पण त्याचबरोबर

शिवाजी महाराजांनी
हिंदूंच्या प्राचीन न्याय-
नीतीचाही कडक पणे
अंगीकार केला. स्वार्था-
साठी लूट करण्यास
त्यांच्या सैनिकांना
मज्जाव होता. खुद्द सेना-
पतीला सुद्धा त्याने जी
काही लूट लढाईनंतर
मिळविली असेल ती
सर्वच्यासर्व सरकारी
जामदारखान्यात भरती
करावी लागे. कोणाही
बाईमाणसास किंवा
लहान पोरासोरास
पकडून कैदेत टाकण्याची
तर कोणासच मुभा
नव्हती.

शिवाजी महाराज

आधुनिक भारतीय भूदल आणि मध्ययुगीन भारतीय फौजा यांच्या-
मध्ये आणखी एक दुवा आहे आणि तो म्हणजे शिखांची लष्करी दळी.

शिखांच्या लढाऊ बाण्याचे जनक गुरु गोविंदसिंग हे होत. आपल्या
झेंड्याखाली गोळा झालेल्या समाजामध्ये ऐक्य आणि आब मुरवणारा हा
पहिला महापुरुष. यातूनच पुढे खालसा दल आकारास आले. शिखांच्या
सैन्यव्यवस्थेत सर्वच जातीजमातींचे-अगदी हीन मानले गेलेले देखील-
लोक होते आणि त्यांच्या-

मध्ये एकत्वाची आणि
आपलेपणाची भावना
जागवली आणि जोपा-
सली जात असे. हेच तर
शिखांच्या लष्करी
संस्कृतीचे रहस्य होय.
शिखांच्या सैन्याचा गाभा
मध्य दुआबातील दण-
कट जाटांचाच होता;
तरीपण गुरखा, मुसल-
मान आणि इतरही
लोकांना निरनिराळ्या
शीख मिस्लाच्या दळात
प्रवेश मिळत असे.
लष्करी परंपरा किंवा
पराक्रम हा कोणत्याही
एका जातीचा, पंथाचा
किंवा वर्गाचा ठेका
नाही, हे भारतात प्रथम
शिखांनीच सिद्ध केले.

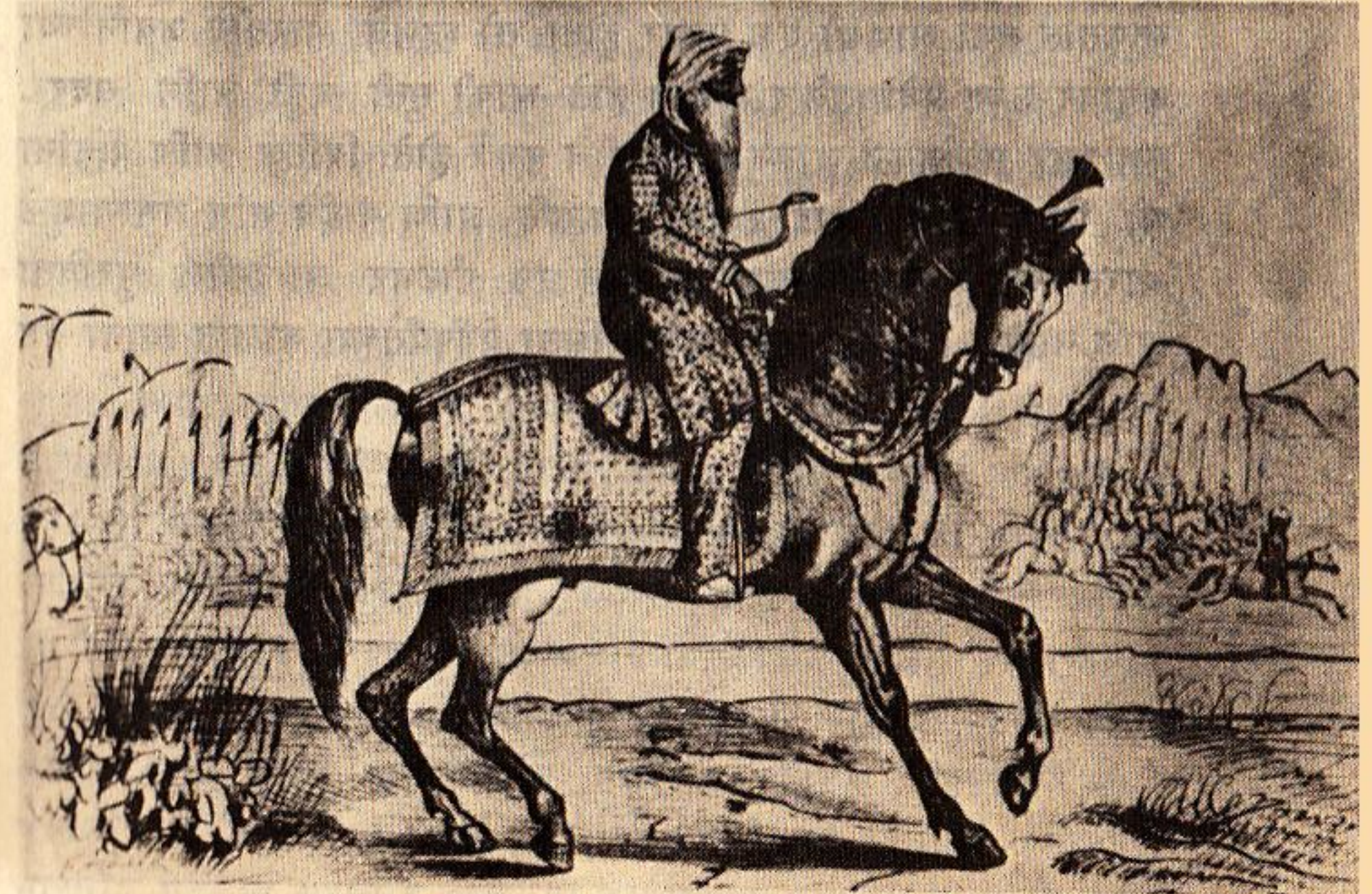
या लोकशाही यंत्रणेला
स्थायी स्वरूप देऊन

गुरु गोविंदसिंग

आणि युरोपियन पद्धतीच्या साधनसामुग्रीची जोड देऊन तिला आधुनिक
साज चढविण्याचे कार्य महाराजा रणजितसिंग यांचे हातून व्हावयाचे होते.
आपल्या सेनेला आधुनिक प्रकारचे प्रशिक्षण देऊन तिची पुनर्घटना
करण्याचे कार्य तडीस नेण्यासाठी त्यांनी ब्रिटिश, इटालियन आणि फ्रेंच
अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्या. खालसा तोफखाना हा कार्यक्षम असा
आधुनिक शस्त्रभांडार झाला. लाहोरच्या किल्ल्यात लोखंडाच्या भट्ट्या
घालण्यात आल्या. तेथे तयार झालेल्या तोफा जगातील कुठल्याही
तोफेपेक्षा यत्किंचितही कमी दर्जाच्या नव्हत्या.

उत्तर हिंदुस्थानात ब्रिटिशांनी उभारलेला डोलारा याच फौजेने
गदगदा हलविला. परंतु रणजितसिंगाच्या मृत्यूनंतर शिखांची लष्करी
राजवट खांद्यावर पेलून घेणारा कोणीच केंद्रवर्ती नेता उरला नाही आणि
अखेरीस ब्रिटिशांच्या वारंवार होत गेलेल्या हल्ल्यांपुढे निभाव न लागल्याने
ही राजवट कोसळून पडली.

महाराजा रणजितसिंग

ब्रिटिश साम्राज्यासाठी लढत

आता मी तुम्हाला युरोपमध्ये घेऊन जाणार आहे. ते दिवस 1914 सालच्या हिवाळ्याचे होते. जर्मनीने फ्रान्सवर हल्ला केल्यानंतर काही महिन्यांनी उत्तर फ्रान्समध्ये एक लढाई जुंपली होती. फ्रेंचांच्या मदतीला ब्रिटिश धावून गेले. पण त्या दोघांनाही मागे रेटीतरेटीत जर्मन सेनेने जवळ जवळ पॅरिसच्या प्रवेशद्वारापाशीच त्यांची कोंडी केली होती. ब्रिटिश आणि फ्रेंच यांच्या सहाय्यासाठी, पण निराशा उराशी बाळगूनच, भारता-सारख्या दूरच्या देशातील फौजा बोलावण्यात आल्या होत्या.

मार्सेलिस येथे एक जहाजभर भारतीय सैन्य उतरले आणि ते लागलीच आघाडीवर पाठविण्यात आले. त्यावर्षी हिवाळा लवकर लागला होता आणि थंडी अगदी मी म्हणत होती. दुष्काळात तेरावा महिना म्हणतात तसा आणखी एक प्रकार होता. तो म्हणजे, भारतीय जवानांच्या अंगावर उष्ण प्रदेशातलेच गणवेश होते—खाकी सुती चड्डी आणि सदरा. पण इतर सर्वांजवळ जाडजूड लोकरीचे कपडे होते. ब्रिटिश आणि फ्रेंचांना जो शिधा दिला जाई त्यात डुकराचे आणि गाईचे मांस असल्यामुळे भारतीयांना सुरवातीचे काही आठवडे धड पोटभर अन्नदेखील पुरविता आले नाही. हिंदुस्थानातून त्यांचा शिधा येईपर्यंतच्या काळात त्यांना ब्रेड

आणि बटाटे यांच्यावरच निभवावे लागले.

थंडीने थरथरणारे शरीर आणि पुरेशा अन्नाभावी गुरगुरणारे पोट अशा अवस्थेत ही भारतीय बटॅलियन आघाडीवरच्या खंदकांमध्ये उभी करण्यात आली. तेथे जर्मनांचा तोफखाना अहोरात्र आग ओकीत होता. आधुनिक शस्त्रांनी सज्ज अशा युरोपियन फौजेची लढण्याची भारतीय जवानांची ही पहिलीच वेळ होती. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत भारतीय सैनिक लढाईत कमी पडतील अशीच अनेकांची समजूत झाली होती.

आणि मग जर्मनांवर चढाई करण्याची संधी भारतीयांना मिळाली. आपल्या रणघोषणांचा जल्लोष करीत भारतीय जवान खंदकांच्या काठा-वर चढले आणि बंदुका नि संगिनी रोखीत शत्रूवर जीव घेऊन तुटून पडले. नंतर जो धुमश्चक्री झाली तीत जर्मन फौज मागे हटली. दोन दिवसांच्या लढाईनंतर भारतीय बटॅलियनने ज्यासाठी चढाई केली होती ती सर्व ठाणी तर हस्तगत केलीच; पण आणखीही काही ठिकाणे ताब्यात घेतली. जर्मनीची आगेकूच थोपवून धरण्यात भारतीय फौजेचे हे विजय प्रामुख्याने कारणीभूत झाले.

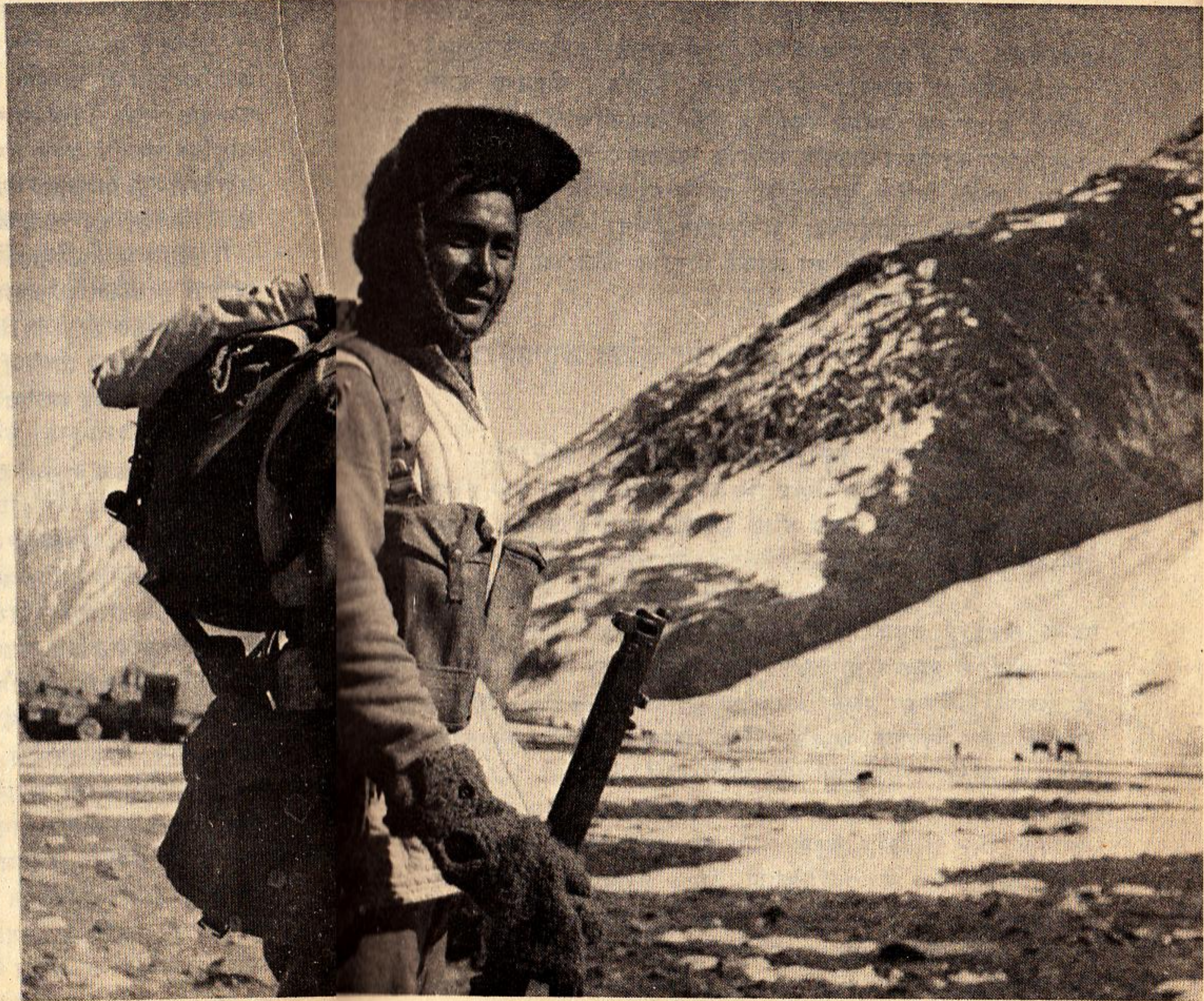
या फौजेचे अभिनंदन करण्यासाठी खुद्द सरसेनापती उपस्थित झाले. या चढाईचे वर्णन त्यांनी, 'या युद्धात मी पाहिलेली सर्वश्रेष्ठ लढत', अशा शब्दांनी केले. आणि ही भारतीय बटॅलियन माझ्याच 'डिव्हिजन'मध्ये कायमची राहावी, अशी 'मागणी'च त्यांनी केली. भारतीय सेनेला अशा रीतीने अखेरीस आपल्या सामर्थ्याचा साक्षात्कार झाला.

मोगलांच्या काळानंतर भारतीय लष्कराचा सर्वांगीण विकास झाला होता. आज आपल्याला जे भारतीय भूदल दिसते आहे, ते ब्रिटिशांनी नव्याने बांधलेले आणि नव्याने सुसज्ज केलेले आहे. भारतात वसाहतीचा कारभार सुरू केल्यानंतर लागलीच त्यांच्या लक्ष्यात आले की भारतीयांना लष्करी कौशल्याची वैभवशाली परंपरा आहे. त्यामुळे त्यांनी पूर्णपणे युरोपियन फौजांवर अवलंबून राहण्याऐवजी स्थानिक फौज उभारण्यावर भर दिला. सतराव्या शतकापासूनच त्यांनी सुरवात केली होती आणि हळूहळू बंगाल, मद्रास आणि मुंबई या तिन्ही 'प्रेसिडेन्सी'मध्ये चांगलीच मोठी सेना उभारली होती. नंतर या तिन्ही फौजांचे एकीकरण भारतीय भूदलात करण्यात आले. या कालखंडात भारतीय भूदलाचे काही

घटक परदेशात निरनिराळ्या देशात लढाईवर पाठविण्यात आले होते. उदाहरणार्थ चीन, अफगाणिस्तान, इराण, इजिप्त, इंडोनेशिया आणि ब्रह्मदेश.

आपल्या फौजेने ज्यात भाग घेतला होता असे खरेखुरे मोठे युद्ध म्हणजे 1914-18 चे जागतिक युद्ध. त्याविषयी मी आधीच सांगितले आहे. या महायुद्धात आपल्या फौजा पूर्वं आफ्रिकेत जर्मनीच्या वसाहती फौजेशी आणि अरेबियात तुर्कांशी लढण्यासाठी बाहेर पाठविण्यात आल्या होत्या. जगातील सर्व राष्ट्रांना अशा रीतीने भारतीय सैनिकांच्या सामर्थ्याची जाणीव झाली. आपल्या लढाऊ बाण्याची कीर्ती भारतीय जवानांनी आपल्या पराक्रमानेच सर्वत्र पसरविली.

पहिल्या जागतिक महायुद्धानंतर जगात 25 वर्षांचा काळ शांत-
तेचा गेला; पण आपली फौज वायव्य सरहद्द प्रांतात (आता पाकिस्तान)
सारखी पठाणांशी लढण्यात गुंतली होती. आफ्रिडी, मोहमण्ड आणि
वझिरी यासारख्या जमाती बंडखोरच होत्या. अफगाणिस्तानला भारता-
पासून अलग करणाऱ्या बोडख्या खडकाळ पर्वतावर त्या वस्ती करून
होत्या. त्यांनी ब्रिटिश राजवटीपुढे कधीच शरणागती पत्करली नाही.
अगदी आधुनिक युद्धासारख्या परिस्थितीत, खैबर खिंडीच्या वरच्या
अंगाने अनेक झुंजी झाल्या; पण त्यामुळे भारतीय फौज दक्ष आणि सज्ज
राहण्यास मोठीच मदत झाली.

दुसरे महायुद्ध आणि स्वातंत्र्य

1939 साली दुसरे जागतिक महायुद्ध उफाळले. फ्रान्स आणि
इंग्लंड एका बाजूला आणि हिटलरची जर्मनी आणि मुसोलिनीची इटाली
दुसऱ्या बाजूला. अमेरिका, रशिया आणि अनेक लोकशाही राष्ट्रे ब्रिटि-
शांच्या बाजूने लढकरच युद्धात उतरले. जपान मात्र जर्मनांच्या साथीला
गेले. भारतीय भूदल अर्थातच ब्रिटिशांसाठी लढले.

भारतीय फौजेच्या ज्या दोन 'डिव्हिजन्स' प्रथम परदेशात गेल्या
त्या जर्मन आणि इटालियन फौजांशी लढण्यासाठी उत्तर आफ्रिकेत पाठ-
विण्यात आल्या होत्या. त्यांनी अशी शर्थ केली, भारतीय लष्कराच्या
पराक्रमाची वाहवा सर्व जगभर झाली. आपल्या जवानांनी अनेक व्हिक्टो-
रिया क्रॉस मिळविले. व्हिक्टोरिया क्रॉस मिळविणारा पहिला भारतीय
अधिकारी हा इंडियन इंजिनियर्सचा सेकंड लेफ्टनंट होता. त्याचे नाव होते
प्रेमिंद्रसिंग भगत. हा पुढे जनरल झाला. शत्रूचा गोळीबार चालू असताना
गुरंग सफाई केल्याबद्दल त्यास व्हिक्टोरिया क्रॉस देण्यात आला होता.
एका सुरंगाच्या स्फोटाने तो जखमी झाला असता त्यास रुग्णालयात
ठेवण्यात आले होते. पण तेथून तो तशाच जखमी अवस्थेत बाहेर सटकला
आणि आपल्या प्राणाची पर्वा न करता तो सुरंग सफाई करीत राहिला.

त्याच्या 'कमांडिंग ऑफिसर'ने सरकारी अहवालात लिहून ठेवले आहे की, "माझ्या माहितीतील निव्वळ शांत धारिष्ट्याचे एवढे दीर्घकालीन कृत्य हे पहिलेच."

तुम्ही कधीकाळी सुटीत किंवा अभ्यासासाठी इटालीला गेलात तर कॅसिनो येथील 'इंटरनॅशनल वॉर ग्रेव्हस् मेमोरियल'ला (आंतरराष्ट्रीय युद्धबळी स्मारकाला) जरूर भेट देऊन या. मॉन्टे कॅसिनो येथे एक प्रसिद्ध लढाई झाली होती. तेथे एक सुंदर मठ आहे. या लढाईत चौथी भारतीय 'डिव्हिजन' आघाडीवर होती आजमितीस कॅसिनो हे आंतरराष्ट्रीय तीर्थ क्षेत्र झाले आहे. तेथे एका विस्तृत व्यवस्थित आवारात दोस्त राष्ट्रांचे जे सैनिक धारातीर्थी पतन पावले त्यांचे स्मारक उभारलेले आहे. त्यामध्ये इटालीत लढलेल्या आणि मृत्यूमुखी पडलेल्या कित्येक भारतीय अधिकाऱ्यांच्या आणि जवानांच्या समाध्या आहेत. नाझी जर्मन वर्चस्वाखालून इटालीची मुक्तता करण्याचे कामी भारतीय तरुणांनी जो स्वार्थ-त्याग केला, त्याची कृतज्ञतापूर्ण आठवण आजही इटालियनांच्या मनात ताजी आहे.

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात भारतीय भूदलाने सर्वात निर्णायक अशी कामगिरी कोठे केली असेल तर ती जपानविरोधी युद्धात ब्रह्मदेशा-मध्ये. जपानी लोक हे जगातील सर्वात शूर लोकांपैकी एक. त्यांनी ब्रिटिशांचा, अमेरिकनांचा आणि डचांचा पराभव केला आणि मलाया, इंडोनेशिया, फिलिपाईन्स आणि ब्रह्मदेशांतील त्यांच्या वसाहतींचा ताबा घेतला, आणि मग त्यांनी भारतावर हल्ला केला. ब्रिटिश हिंदुस्थानसाठी तो अंधारातील क्षण होता आणि हिंदुस्थानचे भवितव्यच अघांतरी टांगले गेले होते.

नागालँड, मणीपूर, आराकान आणि चिंदविन दरी या सरहद्दीवरील पावसाने चिव झालेल्या जंगलातून आणि पर्वतराजीवरच सर्व लढाया लढल्या गेल्या. प्रथम जंगल-लढाईत प्रवीण असलेले जपानी आपल्या फौजांना फार भारी ठरले. आपल्या फौजांना मणीपूर आणि उत्तर आसाम इकडे त्यांनी मागे रेटले, परंतु, सुप्रसिद्ध चौदावी सेना हळूहळू जंगल-लढाईत चांगली तरबेज झाली. कित्येक निकराने लढलेल्या

झुजींनंतर त्यांनी जपान्यांना मागे रेटायला सुरवात केली. या चौदाव्या सेनेतील बहुसंख्य सैनिक भारतीय होते.

याच लढायांमध्ये भारतीय अधिकारी के. एस्. थिमय्या यांनी प्रथमच लढाईत एका ब्रिगेडचे संचालन केले. आणि पहिल्यांदाच त्या ब्रिगेडमध्ये तिन्ही बटॅलियन संचालक भारतीयच होते. त्या काळात बहुसंख्य वरिष्ठ अधिकारी जरी ब्रिटिश होते, तरी वरच्या श्रेणीत भारतीयांना स्थान देण्याची प्रथा सुरू झाली होती. पुष्कळ वर्षांनी जन. थिमय्या भारतीय भूदलाचे प्रमुख झाले.

काही कालावधीनंतर जपानी ब्रह्मदेशात शरण आले आणि दुसऱ्या जागतिक युद्ध संपले. नंतर भारत स्वतंत्र झाला. पण त्याच वेळी भारताचे फाळणीही झाली.

जनरल राजेन्द्रसिंग (उजवीकडे) आणि जनरल के. एस. थिमय्या (डावीकडे) काश्मिरमध्ये एक स्थळास भेट दिली असताना—(सन 1958)

जुन्या भारतीय भूदलाची वाटणी झाली. तिसरा हिस्सा पाकिस्तानकडे गेला; दोन हिस्से आपल्याकडे राहिले. काळ बदलत होता; जीवन अस्थिर झाले होते. कारण, ब्रिटिश जनरल आणि अन्य अधिकारी एकदमच भारत सोडून निघून गेले आणि आपल्याच अधिकाऱ्यांवर सर सेनापतिपदापासून सर्व लहान मोठी अधिकारपदे हाती घेण्याचा प्रसंग आला. या उच्च जागांवर पूर्वी कधीच भारतीय अधिकाऱ्यांची नेमणूक ब्रिटिश राजवटीत झालेली नव्हती. त्यामुळे भूदलाची व्यवस्था लावण्यात बराच वेळ गेला.

शिवाय, आपले सैनिक सहा वर्षे तीन भिन्न खंडांत युद्धात झुंजत होते. त्यांना विश्रांतीची ओढ लागली होती. अन्य देशात अशी विश्रांती सैन्याला मिळाली होती. पण तसे आपल्याकडे होणार नव्हते. फाळणीनंतर अवघ्या चारदोन आठवड्यातच पाकिस्तानने दुश्मनी उकरून काढली आणि सशस्त्र मागनि भारताच्या भूभागाचा लचका तोडण्याच्या उद्योगास पाकिस्तान लागले. पहिला भाग त्यांनी दावायचा प्रयत्न केला तो काश्मिरात. काश्मिर हे ब्रिटिश हिंदुस्थानातील एक संस्थान

हिमालयातील थंडीला तोंड देण्यासाठी संपूर्ण पोषाखामध्ये समजून सैनिक

होते. 1947 सालच्या ऑक्टोबर महिन्यात पाकिस्तानने काश्मिरमध्ये हजारो सशस्त्र टोळीवाले घुसविले. लूट आणि जाळपोळ करणे यावरच त्यांचा सर्व भर होता. या टोळीवाल्यांच्या पाठीमागून राजरोस पाकिस्तानी सेना काश्मिरात न्यावयाची आणि संपूर्ण काश्मिरचे खोरे ताब्यात घ्यावयाचे, असा पाकिस्तानचा मनसुबा होता.

काश्मिरच्या महाराजांनी संरक्षणासाठी हाक देताच पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी तातडीने हालचाल केली. तसे पाहिले तर भारत सरकारला टोळीवाल्यांची ही धाड सर्वस्वी अनपेक्षित होती; त्यामुळे तशी कोणतीच व्यवस्था तयार नव्हती. दिल्लीच्या आसपास जेवढी फौज उपलब्ध होती तेवढी सर्व घाईघाईने एकत्र करून, त्यांना नागरी वाहतुकीच्या डाकोटा विमानात कोंबून, भारतीय भूदलाची पहिली तुकडी अवघ्या काही तासातच श्रीनगर विमानतळावर उतरविण्यात आली. पाकिस्तानला आश्चर्याचा धक्काच बसला.

स्वतंत्र भारताला कराव्या लागणाऱ्या युद्धांपैकी पहिल्या युद्धाला तोंड फुटले होते.

मध्यम टप्प्याची मशिनगन चालवताना एक जवान

आपल्या भूदलाच्या लढाया

काश्मिरवरील टोळीवाल्यांचा हल्ला होऊन आठ दिवस होतात न होतात तोच परिस्थिती निराशाग्रस्त बनली. पहिला लोंढा थोपवला गेला होता, हे खरे; पण टोळीवाले नेटाने पुढेच सरकत होते. लढाईच्या पहिल्या पर्वातच काश्मिर संस्थानच्या सैन्यातले ब्रिगेडियर राजेंद्रसिंग यांचा उरी मार्गावर अंत झाला होता; पण त्यांच्या मूठभर फौजेने शत्रूला पहिला अडसर घातला होता. त्यामुळे कर्नल रणजित राय यांच्या नेतृत्वाखाली पहिली भारतीय बटॅलियन विमानाने काश्मिरात आणण्यापुरता वेळ मिळाला होता. कर्नल राय यांनी लढाईला तर सुरवात केली, पण तोपर्यंत शत्रूने बारामुल्लाचा कब्जा घेतला. शत्रूने बहुतेकांची कत्तल केली आणि शहराला आग लावून दिली. दुसऱ्याच दिवशी लढाई चालू असतानाच कर्नल राय मृत्युमुखी पडले; आणि शत्रू आता श्रीनगरच्या वेशीपर्यंत येऊन धडकला. तेथे, ब्रिगेडियर सेन यांचेवर घाईघाईने जमवलेल्या उण्या-पुण्या दोन बटॅलियनभर सैनिकांनिशी हजारो आक्रमक टोळीवाल्यांशी मुकाबला करण्याचा प्रसंग गुदरला—आणि ज्या ठिकाणी हे घडले ते शला-तेंग हे ठिकाण श्रीनगरच्या पश्चिमेला अवघ्या 4 मैलांवर होते. आपल्या आजच्या डावपेचावरच साऱ्या काश्मिरचे भवितव्य अवलंबून आहे, हे

त्यांनी पुरेपूर जाणले होते.

ब्रिगेडियर सेन यांची फौज आश्चर्य वाटावे इतकी तोकडी होती. सुमारे पाचहजार चांगल्या सशस्त्र टोळीवाल्यांना तोंड देण्यासाठी त्यांच्या-जवळ हजारोहून थोडे अधिक पायदळ आणि केवळ दोन शस्त्रसज्ज जीपा होत्या. पठाणांची उमेद वाढलेली होती. कारण, भारतीयांची लहानशी फौज बाजूला करून आपण वैभवसंपन्न अशा श्रीनगर शहराचा पूर्ण ताबा घेऊ, असा विश्वास त्यांना वाटत होता.

अशा या निराशाग्रस्त स्थितीत शत्रूला हुलकावणी देण्याची एक नामी युक्ती ब्रिगेडियर सेन यांनी लढविली. पाकिस्तानी आणि भारतीय सेनेजवळ एकाच प्रकारच्या शस्त्रसज्ज जीपा होत्या आणि त्यांचे गणवेशही एकाच प्रकारचे होते. या वस्तुस्थितीचा फायदा घेऊन ब्रिगेडियर सेन यांनी आपल्या दोन्ही शस्त्रसज्ज जीपा श्रीनगरला वळसा घालून शत्रूपक्षाच्या बाजूला पाठविण्याचे ठरविले. टोळीवाल्यांच्या पिछाडीला जाऊन त्यांनी थांबायचे आणि पाकिस्तानी असल्याचा बहाणा करायचा असे ठरले. जेव्हा लढाई सुरू होईल तेव्हा त्यांनी शत्रूवर पाठीमागून गोळीबार करायचा होता. हा डाव जमला तर बेशिस्त टोळीवाले आक्रमक चांगलेच गोंधळात पडणार होते.

इतके सगळे शिजल्यावर ब्रिगेडियर सेन यांनी लढण्याचा इशारा दिला. एका बाजूने भारतीय पायदळाने गोळीबार सुरू केला आणि लेफ्ट. डेव्हिड यांच्या दोन्ही शस्त्रसज्ज जीपांनी शत्रूच्या पिछाडीकडून फौरी झाडल्या. पठाणांची तर अशी अचानक गाळण उडाली की त्यांच्यापैकी शे-दोनशे माणसे भूमीवर कोसळताच ते जीव घेऊन पळत सुटले. त्यांनी आपल्या बंदुका आणि दारूगोळा जागच्याजागीच फेकून दिला. त्यांची सर्व वाहने रस्त्यावरच होती; पण त्यांची तोंडे श्रीनगरकडे होती. पण तोपर्यंत पठाण इतके भयभीत झाले होते की त्यांची तोंडे फिरवून घ्यावयास-सुद्धा त्यांची मने धजली नाहीत, म्हणून त्यांनी वाहने तेथेच सोडली आणि स्वतः मात्र पायी पळत पळत पाकिस्तानकडे जाणाऱ्या मार्गावर दिसेनासे झाले. या लढाईत सुमारे 700 पठाणांची कत्तल झाली आणि 150 वाहने, असंख्य बंदुका आणि अगणित दारूगोळा यांचा कब्जा आपण केला.

ब्रिगेडियर सेन हे थोड्या वेळाने टोळीवाल्यांचा पाठलाग करू शकले आणि काही दिवसातच ते उरीला पोचले-उरी श्रीनगरपासून 60

काश्मिरची दरी

मैलांवर आहे, काश्मिरचे खोरे सुरक्षित झाले.

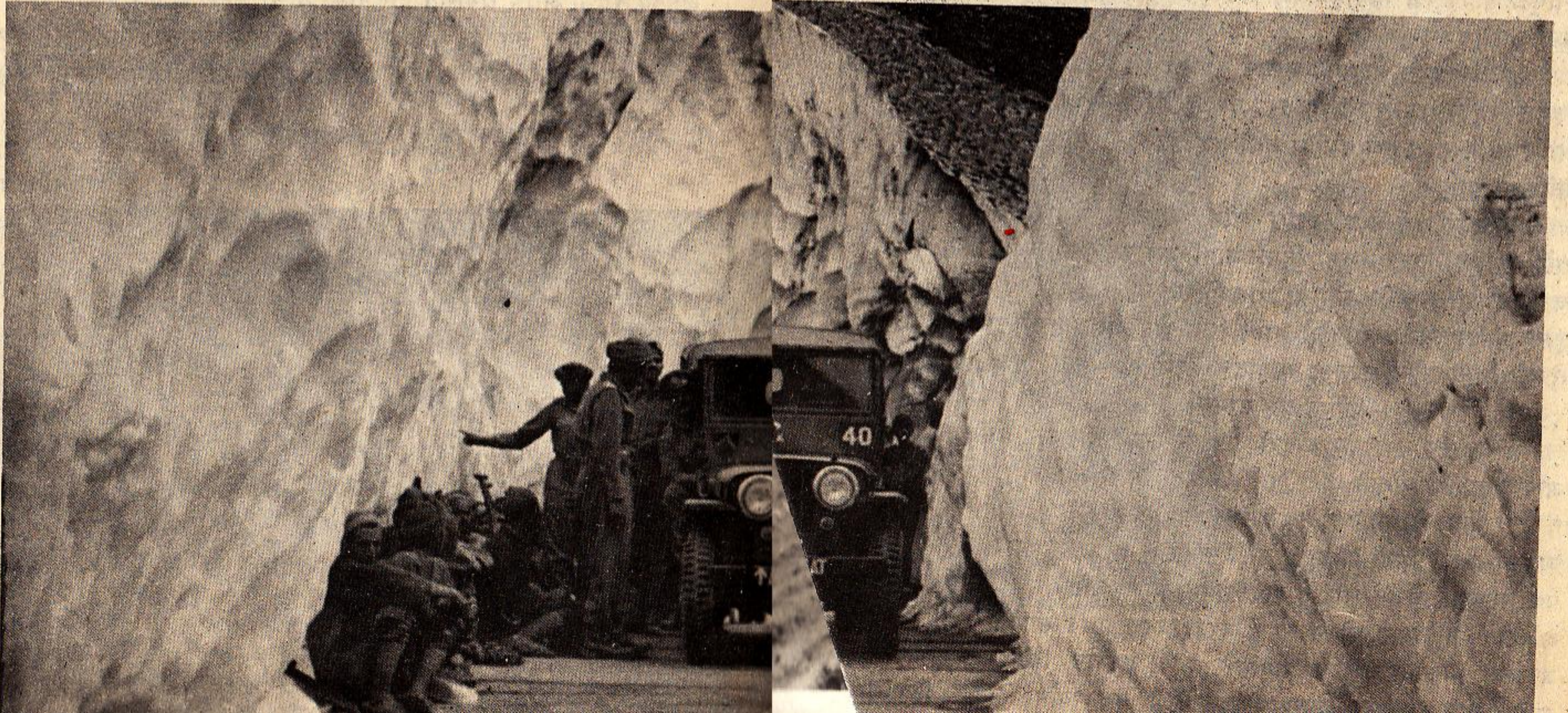
पुढील चौदा महिने जम्मू आणि काश्मिर संस्थानात अटीतटीचे युद्ध चालू राहिले. श्रीनगर, पूंच आणि अन्य शहरं आणि गावं काबीज करण्याचा टोळीवाल्यांचा डाव फसला आहे, हे जेव्हा पाकिस्तानला कळून चुकले तेव्हा श्रीनगर आणि जम्मू जिंकून घेण्यासाठी पाकिस्तानने खुद्द आपल्या सैन्यातील पथकामागून पथकेच काश्मिरात घुसविली. परंतु प्रत्येक मोठ्या लढाई क्षेत्रात भारतीय फौजेने त्यांचे सगळे प्रयत्न हाणून पाडले.

भारतातून काश्मिरात जाण्यासाठी रेल्वे नव्हती किंवा चांगला मोटारींचा रस्ताही नव्हता. तरीसुद्धा काश्मिर खोऱ्यातील आणि जम्मू

भागातील भारतीय भूदलाच्या आणि भारतीय वायुदलाच्या संख्येत हळुहळू वाढ करण्यात आली होती. आपल्या दळांनी अनेक प्रसिद्ध लढाया जिंकल्या : पूंच हे शहर तर पाकिस्तानी फौजेने पूर्ण वेढून टाकले होते आणि भारताशी त्याचा संबंधही तुटला होता; झोझिलाची लढाई, या ठिकाणी 11000 फूट उंचीवर भारतीय रणगाड्यांनी झुंज दिली - जगातील कोणत्याही लष्कराने पूर्वी कधी असा विक्रम केला नव्हता. आणि अशाच अनेक लढाया सांगता येतील.

पाकिस्तानी फौजांना जेथे थोडेफार यश मिळाले अशी एकच

गोझिला खिंड ओलांडताना ले० ज० के. एस्. चिमय्या यांच्यासह जनरल राजेन्द्रसिंग

जागा-उत्तर टोकाकडे गिलगिट आणि बाल्टिस्तान यांच्या बर्फाने गोठलेल्या प्रदेशात होती. काश्मिर खोऱ्यापासून ही जागा शेकडो मैल लांबीच्या बर्फाच्छादित पर्वतराजीने अलग केलेली असल्यामुळे हिवाळ्यात तरी तेथपर्यंत जाणे सुलभ नव्हते. त्या ठिकाणी काश्मिर संस्थानी फौजेची एक लहानशी तुकडी काश्मिर भूदलाचे ले. कर्नल शेर जंग थापा यांच्या नेतृत्वाखाली स्कडूच्या किल्ल्याला वेढा पडलेला असताना त्या किल्ल्यातच अनेक महिने तग धरून होती. या तुकडीला कुमक पोचविण्याचे सर्व प्रयत्न थिटे पडले आणि अखेरीस टोळीवाल्यांनी किल्ला सर केला आणि किल्ल्यातील सर्व मुलकी आणि लष्करी वस्तीची कत्तल करून टाकली. परंतु तोपर्यंत भारतीय लष्कराने कारगिल ताब्यात आणले होते आणि त्यामुळे लडाखच्या शांतीपूर्ण खोऱ्यावर आक्रमण करण्याचा डाव आपले सैन्य उधळून लावू शकले.

1960 पर्यंत भारताने एकाच देशाशी लढत दिली होती. तो देश म्हणजे पाकिस्तान. पण त्यानंतर एकाएकी चीन आपल्यावर उलटला आणि त्याने भारताला तीन बाजूंनी शह दिला. हे कसे घडले ते मी सांगितले पाहिजे.

कित्येक वर्षे भारत आणि चीन शांततेने शेजारीशेजारी नांदले. तसे पाहिले, तर उत्तुंग हिमालयापलिकडील 'जगाच्या छता'वरून जाणाऱ्या भारत-चीन सीमेची आखणी करणे जिकिरीचेच काम होते. हा प्रश्न आपल्याशी शांततेने आणि मित्रत्वाने बोलणी करून सोडविण्या-ऐवजी चिनी फौज वादग्रस्त भागातच-विशेषतः अकसाई चीन आणि नेफा (आता अरुणाचल)-पुढेपुढे घुसू लागली.

हिमालयाच्या उंच डोंगरी रांगांवर नेऊन सोडणारे मोठे रस्ते जरी आपण बांधलेले नव्हते, तरी 20,000 फूट किंवा त्याहूनही अधिक उंची-वरच्या ठिकाणी, सीमेवर नजर ठेवण्यासाठी, आपली फौज पायीच जाऊन पोचली होती. चिनी फौजांनी अनेक तुरळक हल्ले वारंवार केले होते; पण आपल्या फौजेने शौर्याने पाय रोवून ठेवले होते. पण 1962 साली ऑक्टोबर महिन्यात चीनने संपूर्ण सरहद्दीवरच प्रचंड संख्येने चढाई केली. आपल्या पथकांनी आपल्या पायांवर, आणि रणगाडे किंवा तोफा यांची मळीच साथ नसताना, लढण्याची शर्थ केली, पण त्यांना अनेक ठिकाणी

माघारच घ्यावी लागली.

आपल्या सैनिकांनी अटीतटीची लढाई केली - विशेषतः लडाखमध्ये. लडाखमधील पँगगांग तलावाच्या काठी असलेल्या एका एकाकी चौकीवर कॅप्टन धनसिंग प्रमुख होते. त्यांचे हाताशी फक्त गुरखा 'कंपनी' होती. या चौकीवर हजारो चिन्यांनी एकदम हल्ला चढविला आणि त्यांचेजवळ मोठमोठी शस्त्रे होती. खंदकाच्या आडोशाने कॅ. थापा तरीही लढत राहिला पण अखेरीस तो चिरडला गेला. अनेक महिने त्याचे नाव कुणाच्या ऐकण्यात आले नाही. पण नंतर त्याच्या शौर्याचे चीज झाले-त्याला मेजर शैतानसिंगासारखेच परमवीरचक्र मिळाले. चुशूलच्या उत्तरेला एका डोंगराचे रक्षण शैतानसिंगाने मोठ्या जिद्दीने आणि शौर्याने केले-पण तोही अखेर शत्रूच्या गोळीलाच बळी पडला.

त्या असुरक्षित उंचीवर चिनी फौजा फार काळ लढत देऊ शकत नव्हत्या आणि काही दिवसातच त्या परत आपल्या मूळ तटबंदीवर परतल्या. पण त्यानंतर आपण त्या उंच पहाडां-वर अनेक रस्ते बांधले आहेत, आपल्या पर्वतीय लष्करीदलाला नवी शस्त्रे आणि नवी साधने आपण पुरविली आहेत आणि जर चीनने पुन्हा हल्ला केला तर तो परतवून लावण्याचे सामर्थ्य आता आपल्यात आहे.

1965 साली पाकिस्तानने भारतावर दोनदा हल्ले केले. प्रथम, उन्हाळ्याच्या अखेरीस, सौराष्ट्रातील कच्छच्या रणातील मेजर डी. एस. थापा

विद्यार्थी ग्रंथालय
न्यू इंग्लिश स्कूल, दिल्ली

आपल्या सीमेवरून ते घुसले. आपण त्यांना तेथेच रोखले. पण तो प्रश्न सुटतो न सुटतो तोच त्यांनी काश्मिरच्या खोऱ्यात गनिमी छापे घातले— आणि त्या पाठोपाठ जम्मूच्या पश्चिमेला छांबच्या पठारावर मोठेच आक्रमण केले. आपल्या सहनशक्तीचा अंत झाला आणि आपण त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी पश्चिम पंजाबवर आक्रमण करून त्यांचेवर दबाव आणू लागलो, आपल्या फौजा लाहोरच्या परसात पोचल्या. पण तेवढ्यात, दणकट पॅटन रणगाड्यांनी भरलेली पाकिस्तानची 'फर्स्ट आर्मर्ड डिव्हिजन' पंजाबमध्ये खेमकरण क्षेत्रात येऊन थडकली. आणि जर आपल्या रणगाड्यावरील अधिकारी आणि पायदळातील पुढारी यांनी आपल्याहून कितीतरी पटीने वरचढ अशा फौजेशी टक्कर दिली नसती आणि त्यांना अडविले नसते तर त्या हल्ल्याने आपल्यावर संकटच कोसळले असते. त्या प्रयत्नात आपले अनेक जवान बळी गेले पण आपण पाकिस्तानच्या शेकडो रणगाड्यांचा चक्काचूर केला. खेमकरणाच्या लढाईत ज्याने आपले बलिदान

दिले त्या ग्रेनेडियर रेजिमेंटच्या हवालदार अब्दुल हमीदची कथा तर तुम्हाला सांगितल्यावाचून मला राहवणारच नाही.

अब्दुल हमीद उघड्या जीपवर बसून, आणि हाती रिकॉइललिस अँटि-टँकगन ठेवून, जात असताना उसाच्या शेतातून जाणाऱ्या आपल्या मुख्य सुरक्षारेपेकडे धाव घेणारे चार पाकिस्तानी रणगाडे एकदम त्याच्या नजरेच्या टप्प्यात आले. तो चांगलाच कैचीत सापडला होता-पण त्याने निसटून जाण्याचा मुळीच प्रयत्न केला नाही. उलट, त्याने तात्काळ तोफ डागली. एकामागून एक असे तीन रणगाडे जमीनदोस्त करून टाकले. तो शत्रूच्या अंगाशीच भिडला होता. पण त्याची हालचाल इतकी शांत-पणाची नि धीराची होती की शत्रूलाच आश्चर्याचा धक्का बसला होता. पण दुर्दैवाने, तो चौथ्या रणगाड्यावर नेम धरीत असतानाच त्याचेवर तोफेचा गोळा पडला आणि त्याच्या ठिकऱ्या उडाल्या.

खालील नोंद असलेले परमवीरचक्र त्याला बहाल करण्यात आले. "अनेक तथाकथित अभेद्य पॅटन रणगाड्यांशी केवळ आपल्या छोटेखानी रिकॉइललिस गन्सने सामना करण्याचा दुर्धर प्रसंग ओढवला असता, त्याने जे अशक्य तेच साध्य केले."

अल्पावधीतच कारगिल (श्रीनगर खोऱ्याच्या उत्तरे-पासून) ते बारमेरच्या राजस्थानी वाळवंटापर्यंत एक लांबचलांब सलग अशी युद्ध-रेषा तयार झाली. या

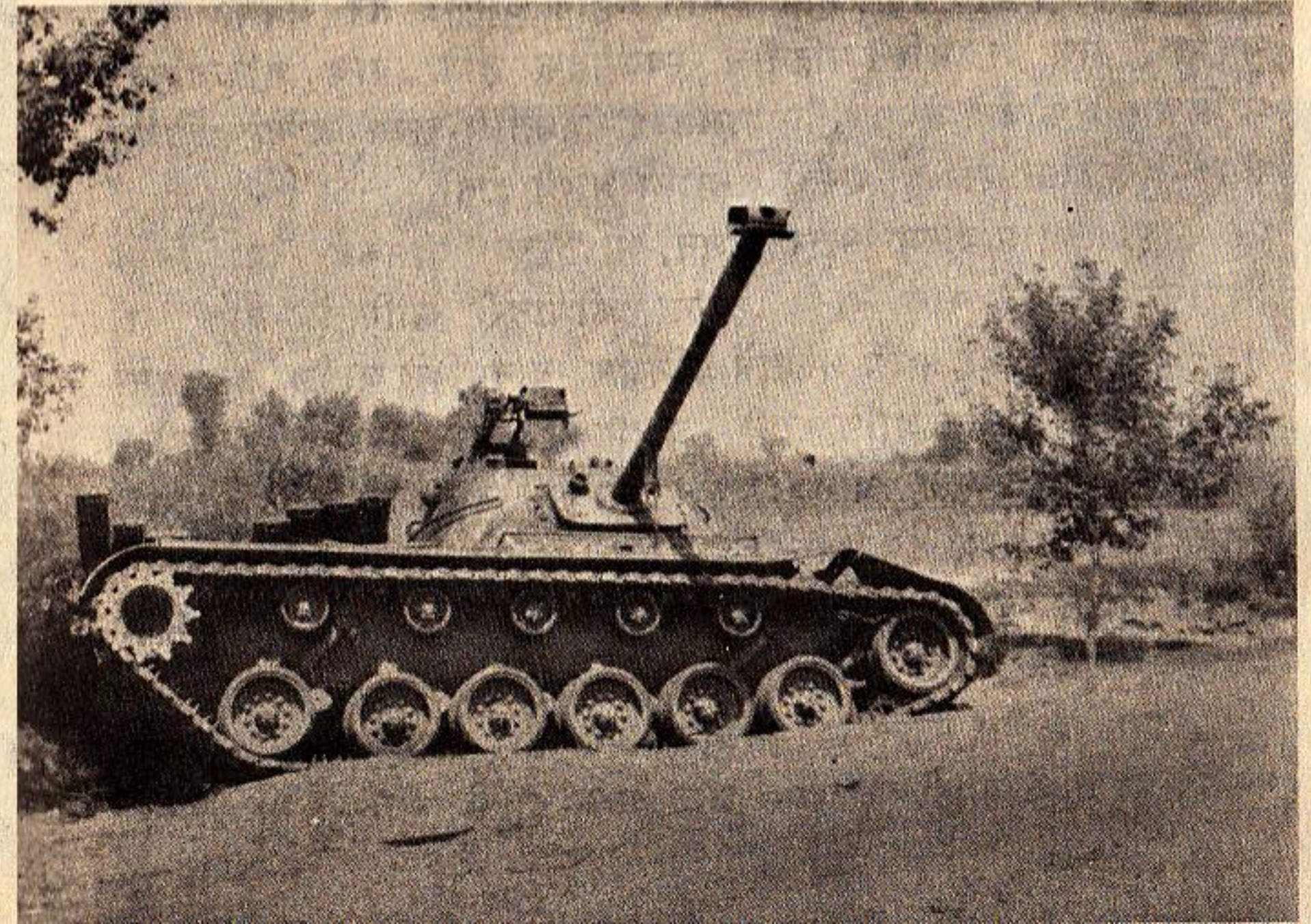
हवालदार अब्दुल हमीद

आघाडीवर सर्वत्र भीषण लढती चालू होत्या आणि दोन्ही बाजूकडील जखमी वा मृत्यूंची संख्या बरीच मोठी होती.

संयुक्तराष्ट्रसंघाने जेव्हा युद्धबंदी घडवून आणली तेव्हा बावीस दिवसांचे हे युद्ध संपले. तोपर्यंत आपण पाकिस्तानचा बराच प्रदेश जिंकला होता-विशेषतः तीन ठिकाणी दक्षिण राजस्थानच्या पश्चिमेकडील वाळवंट, अमृतसरच्या उत्तरेकडील भागात आणि पठानकोट-जम्मू हद्दीच्या दक्षिणेला. खरं सांगायचं तर आपण फार मोठा विजय मिळविला असे काही म्हणता येत नाही. कारण शत्रूचा निर्णायक पराभव करण्यापूर्वीच युद्धबंदी जारी झाली. पण आपला प्रादेशिक लाभ जरूर झाला. मोठ्ठा विजय सहा वर्षांनी मिळणार होता.

पंजाब विभागात 1965 मध्ये उद्ध्वस्त केला गेलेला पाकिस्तानी रणगाडा

बांगलादेशाचे युद्ध

1971 च्या ऑगस्टमधील एका रात्री मैमनसिंग शेजारच्या एका चहाच्या मळ्यातून तीन तरुण बंगाली मुले चोरून सरपटत चालली होती. ते सर्वच फार तरुण होते—सर्वात लहान फक्त लहान तर अवघा चौदा वर्षांचा. पण ते मुक्तिवाहिनीचे स्वयंसेवक होते. पाच महिन्यांपूर्वी पाकिस्तानी फौजेने जेव्हा पूर्व बंगालमध्ये दहशतीचे राज्य आणले, तेव्हा त्यांच्या विरोधासाठी ही शक्ती जन्माला आली होती.

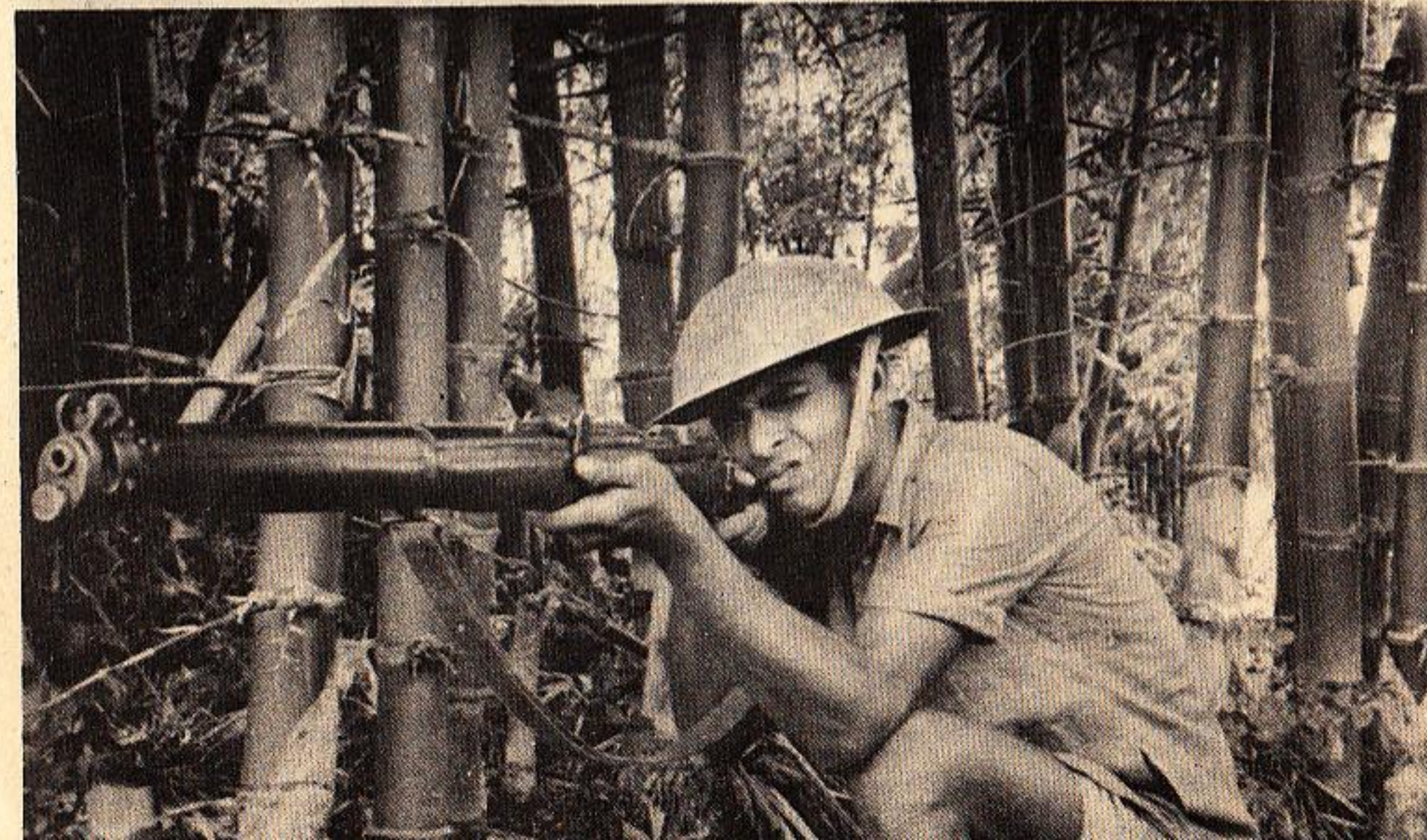
आपल्या गावाच्या उत्तर दिशेने, भारताच्या सीमेकडे, त्या तिघा मित्रांची वाटचाल चालू होती त्यांना कोणीतरी सांगितले होते की, भारत सीमेवर शस्त्रे आणि शस्त्रांचे प्रशिक्षण त्यांना दिले जाईल. ते दिवसा जंगलात लपून राहात आणि रात्री अंधाराच्या आडोशानेच वाट काढीत. त्यांचा हा असा प्रवास आठवड्याहून अधिक चालू होता. कधीमधी, त्यांना खेडूत लोक मित्रत्वाने जेऊ घालीत; पण बहुधा त्यांना उपाशी पोटीच राहावे लागे. पण आता ते सीमेलगत पोचले होते आणि त्यांची उत्कंठा शिगेला पोचली होती.

त्या चहाच्या मळ्याच्या बांधावर असलेल्या एका लहानशा मजूर वस्तीपाशी ते आले. हीच ती ठरलेली जागा होती आणि येथे त्यांना

उत्तरेकडचा कोणीतरी भेटणार होता. त्यांनी दुसऱ्या दिवसभर चहाच्या झुडुपांआड लपून राहावयाचे आणि जो ठरलेला संकेत होता तो कुठे दिसतो का हे पहावयाचे ठरविले. त्यांनी तसे ठरविले हेच बरे झाले. कारण, तेवढ्यात त्यांच्या चारी बाजूने एकदम गोळ्यांचा भडिमार सुरू झाला. आपल्याला पकडून नेण्यासाठी पाकिस्तानीच आले असावेत अशा समजुतीने ते भयभीत झाले. पण तेवढ्यात काही पाकिस्तानी ट्रक्स माधारी फिरताना त्यांना दिसल्या. काही सैनिक देखील मागे पळत सुटले होते. संध्याकाळपर्यंत पुन्हा सामसूम झाले. आणि मग त्यांना एका घरावर नारिंगी झेंडा वर जाताना दिसला. याच इशान्याची ते वाट प्रहात होते. अत्यानंदाने त्यांचे सर्वांग थरथरत होते. ते उघड्यावर आले आणि त्या घराकडे गेले.

तेथे त्यांना, ज्यांनी काही वेळापूर्वी पाकिस्तानी सैनिकांचा चेदामेदा केला होता ते बंगाली गुरिला मोठ्या संख्येने भेटले. मजुरांच्या वेषात तेथे संरक्षक दलाची दोन माणसेही होती. त्या मुलांना चहा देण्यात आला आणि भात आणि मासे यांचे जेवणही मिळाले. मग ते भारतीय सीमेकडे निघाले. तेथे आपल्याला गुप्त सुरक्षित जागा सापडेल, अशी त्यांना

मुक्तिवाहिनी सैनिक

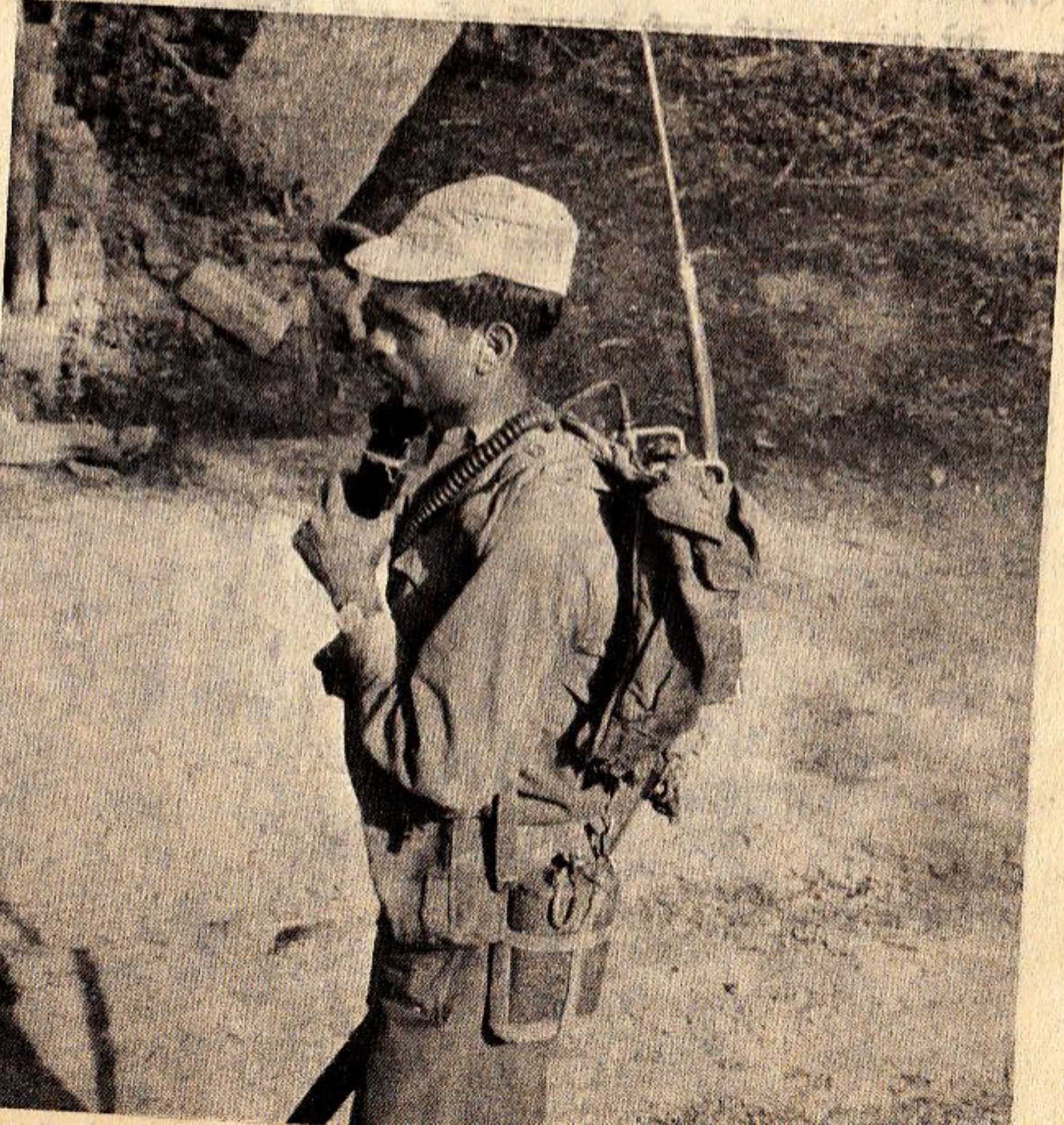

आशा होती.

पूर्व बंगालमधील हजारो युवक या तिघांसारखेच गुरिला टोळ्यांमध्ये सामील होत होते. ऑक्टोबर आणि नोव्हेंबर महिन्यात फझलूरने पाकिस्तानी फौजेवरील अनेक धाडींमध्ये भाग घेतला आणि जेव्हा युद्ध सुरू झाले तेव्हा तो आणि त्याचा गट भारतीय भूदलासमवेत पूर्व बंगालमध्ये शिरला.

हे युद्ध आपल्यावर लादण्यात आले होते. पूर्व बंगालमधील दहशतीची राजवट चालू ठेवण्यापासून प्रेसिडेंट याह्याखान यांना परावृत्त करण्यासाठी जागतिक नेत्यांनी प्रयत्न करावेत यासाठी त्यांचे मन वळविण्याचे प्रयत्न करण्याचे कामी तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आपल्या भारत-पाक संघर्षाचे वेळी (1971) पूर्व विभागातील सैन्यातील एक सिग्नलमन

प्रयत्नात कुठेही कसर ठेवलेली नव्हती. लक्षावधी माणसे मारली गेली होती, अन्य लक्षावधी माणसे घरादारापासून तुटली होती. एक कोटी माणसे निर्वासित म्हणून इकडे आली होती. काहीतरी करणे अटळ होते.

3 डिसेंबर 1971 रोजी याह्याखानाने भारतावर पश्चिम दिशेने हल्ला चढविला. काश्मिर आणि पंजाब यामध्ये आपण भारतावर विजय मिळवू आणि त्याद्वारे पूर्व बंगालमधील घडामोडींवरील भारताचे चित्त विचलित होईल, असा त्याचा कयास होता. पण हे पाऊल त्याच्या आत्म-घाताचेच ठरले; ज्या संधीची आपण वाट पहात होतो नेमकी तीच संधी त्याने आपणास दिली.

पूर्व पाकिस्तानने 'बांगला देश' या नावाने आपले स्वातंत्र्य आधीच घोषित केलेले होते.

जनरल माणेकशाँ (नंतर फील्ड मार्शल) हे दिल्लीत भूदल प्रमुख होते आणि ले. जनरल अरोरा हे कलकत्ता येथे पूर्वेकडचे 'आर्मी कमांडर' होते. ते गेले कित्येक महिने या मोहिमेच्या योजना आखण्यात गुंतलेले होते. त्यांच्या मदतीला भारताचे बॉर्डर सेक्युरिटी फोर्स आणि मुक्ति-वाहिनीचे सुमारे एक लाख गुरिला हे होतेच. बांगला देशाची संपूर्ण लोकसंख्याच आपल्या बाजूने होती आणि आपल्या सेनेला त्यांनी प्रचंड मदत केली.

विलक्षण लष्करी डावपेच आणि मोठी बहादुरी दाखवून सात भारतीय सेना विभाग चार बाजूंनी बांगला देशमध्ये उतरले. भारताच्या शेतांमधून आणि विस्तीर्ण जलाशयावरून - नद्या, तळी आणि दलदल - अत्यंत चपळाईने मजल मारीत आपल्या सैन्याने डाक्का शहराला चहु बाजूंनी वेढून टाकले आणि पाकिस्तानी सैन्याचा पूर्ण पराभव केला. अवघ्या 12 दिवसात डाक्का आपण जिंकले. 9,000 हून अधिक पाकिस्तानी फौज आपण कैद केली आणि बांगला देश आपण मुक्त केला.

आपल्या देशाच्या बाहेर स्वतंत्र भारताच्या भूदलाने चाल केल्याची ही पहिलीच वेळ होती. ती एक तेजस्वी सैनिकी हालचाल होती आणि आपल्या सैन्याने डाक्क्याकडे झेपावत असताना नाना प्रकारच्या अडचणीं-वर मात केली होती. जेथे रस्ते नव्हते तेथे तोफा आणि सामुग्री सुटी सुटी करण्यात आली आणि ती माणसांनी - भारतीय जवान आणि बंगाली

लोक-आपल्या खांद्यावर वाहून नेली;
जेथे पूल नव्हते तेथे हजारो स्थानिक
रहिवाशांनी नदीत टनावारीने मातीचे
ढीग रचून आपल्या रणगाड्यांना
आणि वाहनांना रस्ता म्हणून उपयोगी
पडतील असे बांध उभे केले. जेथे
अन्नाचा तुटवडा होता, तेथे खेडूतांनी
आपल्या तुटपुंज्या कोठारातून धान्य
आणूआणू आपल्या जवानांना दोन घास
खाऊ घातले. आक्रमक सैन्याला एवढा
विशाल जनसहयोग मिळाल्याची आणि
साडेसात कोटी लोकांचा देश बारा
दिवसात मुक्त करविण्याची घटना
लष्करी इतिहासात यापूर्वी कधीच
घडली नव्हती.

সিনাইদহ ২০
JHENIDAH 20
ঢাকা ১৫৫
DACCRA 155

भारतीय सैन्य डाक्याकडे कूच करीत आहे. (1971)

पश्चिमेकडील युद्धात भारतीय भूदलाने संपूर्ण विजयाचा हेतु मुळात ठेवलेलाच नव्हता. राजस्थानच्या पश्चिमेचा काही प्रदेश आपण ताब्यात घेतला; नसेच पठानकोटच्या पश्चिमेचाही थोडा भाग घेतला. पण पाकिस्तानात आरपार मुसंडी मारणे हे काही आपले राजकीय उद्दिष्ट नव्हते. त्यांचे हल्ले थोपवून धरण्यात आपल्याला समाधान होते—जसे बसन्ता नदीकाठी. या कथेच्या आरंभीच मी तुम्हाला तेथील वर्णन सांगितले आहे. आणि त्यानंतर युद्धाला मवाळच रूप द्यायचे होते. पाकिस्तानी फौज डाक्का येथे शरण आल्यावर लागलीच श्रीमती गांधी यांनी आपल्या सैन्याला युद्धबंदीचा आदेश दिला. एकदोन दिवसांनीच पाकिस्तानने देखील युद्धबंदीला संमती दिली.

राजस्थानमधील भारतीय सैन्याची गुरखा पलटण

भूदलाची संघटना

काश्मिरचे युद्ध आटोपल्यानंतर सर्वसामान्यपणे भारताला दीर्घकाळ शांती आणि स्थैर्य लाभले. आपल्या फौजांना काश्मिरात आणि पंजाबच्या सरहद्दीवर जागरूक पहारा द्यावाच लागत होता. पण आपल्या भूदलाला नियोजनासाठी आणि राष्ट्रव्यापी संघटना बांधण्यासाठी फुरसत जरूर मिळाली.

भूदलाची संघटना कशी करतात आणि ती कशी कार्य करते याविषयी तुम्हाला आता थोडक्यात माहिती दिली पाहिजे.

लढवऱ्यांचा जो मुख्य जत्था असतो त्याला पायदल म्हणतात—ते पायांवरच लढतात. पायदलाच्या एका बटलियनमध्ये सुमारे एक हजार शिपाई असतात. त्यांचेजवळ बंदुका, मशिनगन्स आणि सुरंग असतात. पण ते ज्यावेळी रणमैदानात उतरतात तेव्हा त्यांच्या दिमतीला रणगाडे आणि तोफाही असाव्या लागतात. म्हणून 'आर्मर्ड कोडर' आणि 'आर्टिलरी रेजिमेंट' नावाची रणगाडे दळे असतात. ते सर्व 'ब्रिगेड' आणि 'डिव्हिजन' मध्ये एकत्र जोडले जातात आणि मग त्यांना शत्रूला लढण्यासाठी पाठविले जाते.

हे प्रत्यक्ष लढणारे घटक होत. त्यांना पूल बांधणे, रस्ते काढणे, पिण्याच्या-पाण्याची सोय करणे आदि कामांसाठी मदतनीस म्हणून इंजिनीयर बटॅलियन्स असतात. त्यांच्या जवळ सर्व साधन साहित्य असते. आणि टेलिफोन आणि बिनतारी संदेश व्यवस्थेसाठी सिग्नल्स बटॅलियन असतात.

तुम्हाला सैनिकांच्या जेवणाची व्यवस्था करावी लागते, लढाई चालू असताना दारूगोळा पुरवावा लागतो, त्यांचे ट्रक्स आणि त्यांची हत्यारे दुरुस्त करावी लागतात आणि त्यांच्या जखमांवर इलाज करावा लागतो. यासाठी 'सर्व्हिसेस' असतात; उदा. सप्लाय अँड ट्रान्सपोर्ट (वाहतूक आणि पुरवठा), इलेक्ट्रिकल अँड मेकॅनिकल इंजिनीयर्स, ऑर्डिनन्स युनिट्स आणि मेडिकल बटॅलियन्स. त्यांचे मुख्य कार्य पिछाडीला राहून लढणाऱ्यांची सेवा करणे हे असले तरी वेळच पडली तर लढता यावे यासाठी त्यांना लढाईचे प्रशिक्षण दिलेले असते.

मागरी सैन्याचे जवान प्रशिक्षण घेताना

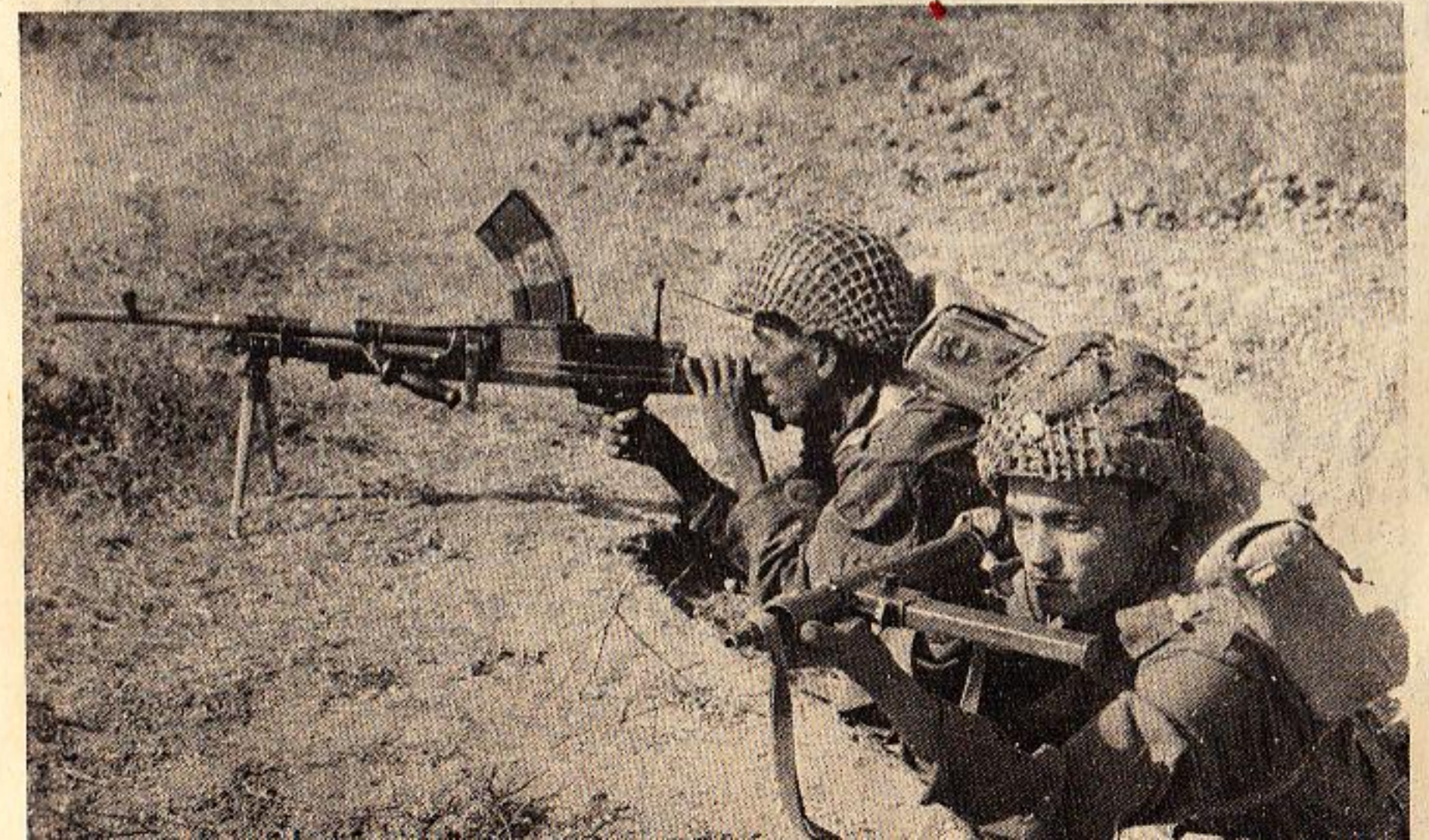
ब्रिगेड्स आणि डिव्हिजन्स या नावांनी ओळखले जाणारे लढवय्ये विभाग कोठही पाठविता येतात. कधी कधी एखादी डिव्हिजन हिंदुस्थानच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत पाठविली जाते आणि युद्ध चालू असताना तर आसामहून पंजाबलाही पाठविली जाऊ शकते. म्हणून या लढणाऱ्या विभागांच्या हालचाली करताना मदत व्हावी म्हणून आपापल्या जागीच राहणाऱ्या फौजाही आपल्याला हव्या असतात. अशा रीतीने, मुलकी व्यवस्थेत जशी राज्ये आणि जिल्हे असतात, तशी भूदलात 'कमांड', 'एरिया' आणि 'सब्-एरिया' असतात.

उदाहरणार्थ, दिल्ली हे पश्चिम (वेस्टर्न) कमांडमध्ये आहे आणि त्याचे मुख्य कार्यालय सिमला येथे आहे. खुद्द दिल्लीत 'एरिया'चे मुख्य कार्यालय आहे. पंजाबदेखील पश्चिम कमांडमध्ये येतो. तसेच, आसाम पूर्व कमांडमध्ये (ईस्टर्न) आहे, (मुख्यालय कलकत्ता येथे). सर्वात मोठी 'कमांड' सदर (दक्षिण) कमांड होय आणि तिचे मुख्यालय पुणे येथे आहे.

हे कमांड आणि एरिया म्हणजे स्थायी तळ होत. या तळांवरून ब्रिगेड्स आणि डिव्हिजन्स शत्रूशी लढण्यासाठी आघाडीवर जातात. अशा

1971 च्या भारत-पाक संघर्षाचे वेळी राजस्थानमध्ये आपले

जवान हल्ला करण्याच्या तयारीत

रातान भूदलाचे कार्य, शांततेच्या आणि युद्धाच्या काळात संघटित केले जाते.

भूदलातील वर्गवारीविषयी थोडे सांगतो. भूदलात सामान्यपणे तीन प्रकार आहेत - अधिकारी, ज्युनियर कमिशनड ऑफिसर्स आणि भरती झालेली माणसे - या तिसऱ्या वर्गालाच कौतुकाने 'जवान' म्हटले जाते.

अधिकारीवर्गातील सर्वात वरची पायरी जनरलची आणि सर्वात खालची पायरी सेकंड लेफ्टनंटची. भारतीय भूदलात एकच जनरल असतो. तो म्हणजे दिल्लीतील लष्करप्रमुख (आर्मी चीफ). त्याचे हाताखाली अनेक लेफ्ट. जनरल आणि त्यांच्या हाताखाली मेजर जनरल असतात ते कोडर आणि डिव्हिजनचे प्रमुख असतात. नंतर ब्रिगेडियर्स - ते ब्रिगेड प्रमुख असतात. मग कर्नल आणि लेफ्ट. कर्नल, हे रेजिमेंट चालवितात. रेजिमेंटमध्ये आणि त्याहून खालच्या पायरीवर मेजर, कॅप्टन, लेफ्टनंट आणि सेकंड लेफ्टनंट येतात.

ज्युनियर कमिशनड ऑफिसरांचा वर्ग हा खालच्या दर्जाचा असतो. त्यांचे हुद्दे असे. सुभेदार (वा रिसालदार), नायब सुभेदार (वा रिसालदार). काही मोठ्या घटकांमध्ये सुभेदार मेजर (रिसालदार मेजर) असतो. हा सर्वात ज्येष्ठ जे. सी. ओ. असतो. या अधिकाऱ्यांची सामान्यतः भरती केलेल्या जवानातूनच बढती होत असते.

जवान भूदलात सर्वात खालच्या - शिपायाच्या - स्तरावर भरती होत असतो. जेव्हा त्यांना बढती मिळते तेव्हा नॉनकमिशनड हुद्दा - उदा. नाईक आणि हवालदार - मिळतो. त्यापैकी काही ज्येष्ठ लोकांना जे. सी. ओ. चा हुद्दा मिळतो.

शिपायापासून तो थेट जनरलपर्यंत सर्व हुद्देकऱ्यांचे मिळून भूदलाचे थोर बंधुत्व बनते. आपल्या हुद्यामधील तफावत बाजूला ठेवून ते एकमेकांना शस्त्र-बंधू मानतात. अधिकारी हे सैन्याला मार्गदर्शन, प्रशिक्षण आणि पुढारीपण पुरवितात; जे सी ओ आणि एन् सी ओ जवानांचे नियमन आणि नेतृत्व करतात; आणि जवान हे आपल्या कामात मार्गदर्शन मिळावे म्हणून आणि आदेश मिळावा म्हणून अधिकारी, जे सी ओ आणि एन् सी ओ यांच्यावर अवलंबून असतात.

कोणत्याही व्यक्तीला कोठेही पाठविले जाऊ शकते. 'एरिया मध्ये किंवा आघाडीवरील बटॅलियनमध्ये सामान्यतः तुम्ही एका जागी तीन वर्षे राहता. पण युद्धाची स्थिती कशी आहे, यावरच सर्व अवलंबून असते.

तुम्हाला सीमेवर किंवा उंच हिमालयावर पाठविण्यात येते. तेथे तुमचा तुमच्या कुटुंबियांशी संबंध राहात नाही आणि म्हणून भूदलातील जीवन कठीण असते असे लोक म्हणतात. हे एका मर्यादेपर्यंत खरे आहे. पण भूदलात अनेक प्रकारे भरपाई केली जाते. अन्न पुष्कळ असते आणि चांगले असते; तुम्ही जेथे असाल तेथे ते पाठविले जाते. तुम्हाला मनोरंजनाच्या

आघाडीवर जाणाऱ्या जवानांचे रेल्वेस्टेशनवर चहापान

अनेक सोयी सवलती मिळतात. गिर्यारोहण, ट्रेकिंग किंवा स्किइंग या सारख्या उपक्रमात मौज असते आणि भूदलात नसलेले त्यासाठी हजारो रुपये खर्चायला तयार असतात.

घराकडील सुट्टी पुष्कळच मोठी असते. प्रवास सोफत. त्यामुळे आपल्या मातापित्यांना, पत्नीला किंवा मुलांना भेटण्याची संधी नेहमी घेता येते. पण त्याचबरोबर तुम्ही आपले कर्तव्य हे सर्वश्रेष्ठ मानले पाहिजे, अशी भूदलाची अपेक्षा असते आणि युद्धकाळात तसा जीवनाच्या बहुतेक सुखसोयींचा त्यागच करावा लागतो. पण भूदलातील लोकांमध्ये मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे एक विशिष्ट बंधुभाव असतो. तसा बंधुभाव सर्वसामान्य माणसांना कधीच अनुभवास येत नाही. त्याचप्रमाणे आपल्या 'सर्व्हिस'चा जो अभिमान तो आगळाच असतो.

या सर्वांमुळे भूदलातील जीवन म्हणजे खरोखर सफलतेचेच जीवन ठरते.

सानकांचे रेल्वेस्टेशनवरील भोजनगृह

भूदलातील जीवन

पदम बहादूर नामक एका युवकाची कथा तुम्हाला सांगायची मला इच्छा होते आहे. 1947-48 साली काश्मिर युद्धाच्या काळात पंचच्या दीर्घ वेढ्याचे वेळी त्याची माझी प्रथम भेट झाली. डेहराडून येथील प्रशिक्षण पुरे करून त्याने नुकताच बटॅलियनमध्ये प्रवेश केला होता. तो लाजाळू जवान होता.

पंच येथे तो पहिल्यांदा आला त्यावेळी तो लाजाळूच होता आणि अन्य शिपायांमध्ये तो सहज मिसळू शकत नव्हता तो अन्य काही जणांप्रमाणे चतुर नव्हता. त्याचा बांधा ठेंगणासा होता आणि खेळात तो तितकासा तरबेज नव्हता. काही काळ तो साहजिकच लाजराच राहिला. हळूहळू बटॅलियनने त्याचा संकोच चांगलाच घालवला. तो अधिक मिसळू लागला आणि जरा अधिक सहजपणे मैत्री पेरू लागला.

त्यानंतर त्याची पहिली लढाई आली. एका उंच टेकडीवर त्याची बटॅलियन रात्रीच्या वेळी हल्ला चढविणार होती. पदम बहादूरची निवड कर्नलच्या संरक्षक तुकडीसाठी करण्यात आली.

तो हल्ला मध्यरात्रीला सुरू झाला. बटॅलियनने डोंगराच्या चढ्या बाजूने वर सरकायला सुरवात केली. खूप गोळीबार झाला आणि लवकरच

काही माणसे घायाळ झाली. पदमबहादूर संरक्षक तुकडीला बिलगूनच चालत होता. पण त्याचबरोबर तो आपल्या कर्नलवरही नजर ठेवून होता. कर्नलला आपला सर्व वेळ नकाशा पाहण्यात आणि वेळोवेळी फिरत्या रेडिओ-सेटवरून आदेश देण्यातच घालवावा लागत होता.

पहाटेच्या वेळी जेव्हा आघाडीवरच्या फौजा डोंगरमाथ्याच्या नजरेच्या टप्प्यात आल्या तेव्हा अचानक एका मशिनगनने वरून गोळीबार केला. पदमबहादूर कर्नलच्या उजव्या बाजूला होता. एका मोठ्या खडकाच्या आडोशाला तो असल्यामुळे शत्रूच्या नजरेला तो पडला नव्हता.

लान्सनायक जदुनाथसिंग

हवालदार पिरूसिंग

मेजर सोमनाथ शर्मा

पण त्याने पाहिले की कर्नलला थोडीशी जखम झाली आहे आणि पुढचा मारा चुकविण्यासाठी तो जमिनीवर आडवा झाला होता. त्याला पुढे सरळणे शक्य नव्हते.

एका क्षणात पदमबहादूरचा लाजरेपणा आणि संकोच कुठल्याकुठे पळून गेले. ती मशिनगन जर तात्काळ बंद पाडली नाही तर कर्नलला घोर जखमा होऊ शकतात किंवा त्याचा प्राणही जाऊ शकतो, आपल्या कंबरे-

पाडच्या पिशवीतून एक ग्रेनेड त्याने बाहेर काढले आणि तो रांगत रांगत आपल्या उजव्या बाजूला जरा दूर गेला आणि नंतर तो डोंगरकड्यावर चढू लागला. त्याचे शरीर अगदी जमिनीसपाट चालले होते. मशिनगनपासून तीस याड्यांवर तो पोचला तेव्हा त्याने तो ग्रेनेड शत्रूवर फेकला आणि लगोलग उभा झाला. संगीन बंदुकीवर बसवून त्याने सरळ जेथे मशिनगन होती तिकडेच धाव घेतली.

ग्रेनेडचा स्फोट झाला. शत्रूचा एक गनमन त्यात ठार झाला आणि दुसरा त्या स्फोटाच्या धुरातून बाहेर पडण्यापूर्वीच पदमबहादूरने त्याचे-

कॅप्टन आर. आर. राण

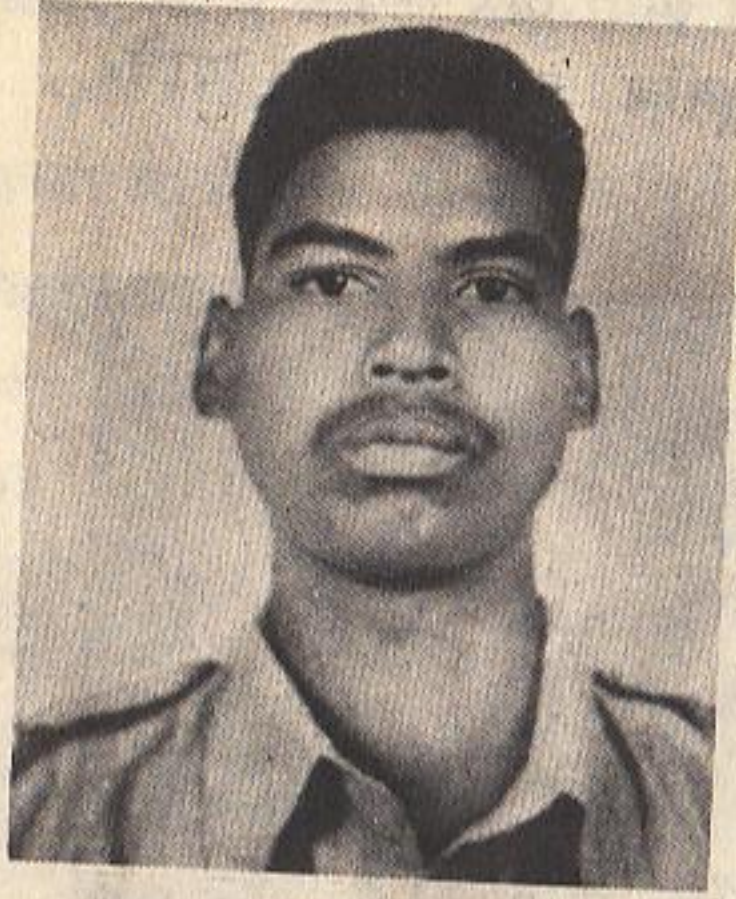
लान्स नायक करणसिंग Ran Singh

वर झेप घेतली. एकाला त्याने मारले व दुसऱ्याला कैद केले. मग त्याने आपल्या सेक्शन कमांडरला 'सिग्नल' दिला की, ती चौकी ताब्यात आली आहे.

पदमबहादूरला त्याच्या कार्याबद्दल वीरचक्र मिळाले. पण तो पूर्वीसारखाच हसतमुख, आनंदी शिपाईगडी राहिला होता; तो तसाच लाजरा, आपल्या कामात दंग आणि सर्वांशीच जमवून घेणारा राहिला

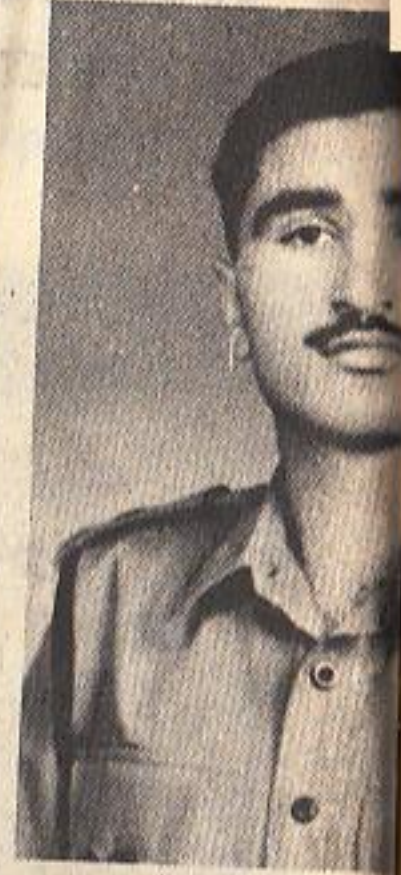
त्याचे शौर्य फक्त त्या क्षणीच त्याचे अंगी संचारले होते. आणि बहुतेक अधिकारी आणि जवान यांच्याबाबतीत असेच घडते ते वर्षानुवर्षे एकत्र दमतात आणि रमतात. जेव्हा संकट येते तेव्हा ते असेच शांतपणे त्याचा सामना करतात आणि दुसऱ्याला वाचवण्यासाठी किंवा केवळ कर्तव्याच्या हट्टापायी आपले जीवनही पणाला लावतात.

लान्स नायक अल्बट

एवका सुभेदार जोगेंदरसिंग

कॅप्टन गुरुचनसिंग

कोणीही युवक, तो जर शरीराने सुयोग्य असला तर, भारतीय भूदलात भरती होऊ शकतो. तो अधिकारी-कॅप्टन म्हणून प्रवेश मिळवू शकतो. त्यानंतर त्याचे प्रशिक्षण मोफत असते. त्याचे प्रशिक्षण यशस्वीपणे संपले की त्याला त्याच्या बटॅलियनमध्ये किंवा रेजिमेंटमध्ये पाठवले जाते. त्याला इन्फंट्री बटॅलियनमध्ये पाठवले जाईल किंवा आर्मंड (रणगाडा) रेजिमेंटला किंवा गनर्सला (तोफखाना). त्याचा कल तांत्रिक ज्ञानाकडे असेल तर इंजिनियर्स किंवा सिग्नल्स. काही जण 'पुरवठा' विभागात, तर काहीजण 'वाहतूक' विभागात तर आणखी कोणी अन्य 'सर्व्हिस' युनिटला जातात.

तो कोठेही गेला तरी तो आपल्या साथीदारांच्या निकट सहवासातच जगत असतो. तो एका गटामध्येच खातो, झोपतो आणि श्रमतो. कामा-

व्यतिरिक्त खेळाच्या आणि स्पर्धांच्या अनेक संधी त्याचेपुढे दत्त म्हणून उभ्या असतात. तो मैदानी जीवनाचाही अनुभव घेतो.

भूदलात शिरण्यासाठी युवकांचे ठायी शौर्य असावे लागते काय, असा प्रश्न मला अनेकदा विचारला जातो. पण खरे म्हणाल तर शौर्य हा काही मोजक्याच लोकांच्या अंगी असणारा गुण नाही. ज्याचे प्रशिक्षण चांगले झाले आहे, जो मित्रांशी सख्यत्वाने नांदू शकतो आणि ज्याला आपल्या कामात समाधान वाटते असा प्रत्येकच माणूस शौर्य दाखवू शकतो. पण त्याचबरोबर, आपणा प्रत्येकालाच जसा अनुभव आहे तसे कोणाच्याही आयुष्यात भीतीचे क्षण केव्हाही येऊ शकतात.

आपण पदमबहादूरच्या भूदलातील जीवनाचे पुढे काय झाले ते पाहू या. काश्मिरचे युद्ध संपल्यावर त्याची बटॅलियन पंजाबमधील एका कॅन्टॉनमेंटला - शांततेच्या ठिकाणी - पाठविण्यात आली. तेथील जीवन अधिक नियमित होते. तो तेथील एका बराकीत एका खोलीत दहा जवान-मित्रांसमवेत राहू लागला. रोज सकाळी तीनचार तास तो मैदानी प्रशिक्षणासाठी जाई-तजेलदार ठेवण्यासाठी थोडा व्यायाम, बरीचशी हत्यारविद्या, नेमबाजी, मशिनगनचा सराव, सोबत शैक्षणिक वर्गात थोडा वेळ असा त्याचा वेळ जाई. सायंकाळी तो फुटबॉल खेळत असे-तो त्याचा आवडता खेळ होता; अथवा हॉकी किंवा व्हॉलीबॉल. त्याला चांगले सकस अन्न मिळत असे. आठवड्यातून दोनदा तो शहरात जाऊ शके-कधी खरेदीला तर कधी मित्रांसमवेत निव्वळ पिकनिकला.

दोन वर्षांनी पदमबहादूरला लान्स नाईकपदावर बढती मिळाली हुद्देपद्धतीतील ही पहिली पायरी होय. आपल्या स्वतःवरच खूप होऊन त्याने दोन महिन्यांची रजा घेतली आणि तो आपल्या गावी घराकडे गेला तेथे त्याच्या आईवडिलांनी लग्नाची गळ घातली. त्याने प्रथम विरोध केला पण त्याच्या आईवडिलांनी एक मुलगी देखील पक्की करून ठेवली होती तेव्हा तो अवघा बावीस वर्षांचा असूनही, त्याने अखेर होकार दिला त्याला नशिबाने कॅन्टॉनमेंटमध्ये लागलीच फॅमिली क्वार्टरही मिळाल्यामुळे लग्न होताच तो पत्नीला घेऊन आपल्या बटॅलियनच्या ठिकाणी परतला नंतर दोन वर्षांनी त्याच्या बटॅलियनची पुन्हा एकदा पर्वतमाथ्यावरील

कामगिरीसाठी रवानगी झाली. तोपर्यंत पदमबहादूर आपल्या पत्नीसमवेत राहू शकला.

भूदलात पदमबहादूरसारखी तरुण माणसे शेकड्यांनी आणि हजारोंनी आहेत. ते भारताच्या सर्व भागातून येतात. ते आपल्या मित्रांसमवेत जगतात आणि शिकतात—कधी शांततेच्या स्थानी तर कधी सरहद्दीवर किंवा पर्वतावर. एका महान शस्त्रबांधवांच्या कुळाचा घटक म्हणून जगण्यात सर्वांनाच सौख्य आणि अभिमान वाटत असतो.

युद्धाच्या बदलत्या दिशा

शास्त्रीय शोध आणि तंत्रवैज्ञानिक प्रगती यांच्या योगाने गेल्या पंचवीस वर्षांत अनेक नवीन प्रकारची शस्त्रास्त्रे निर्माण झाली, याची तुम्हाला जाणीव आहेच. प्रत्येक टप्प्यावर भूदलातील अधिकारी आणि जवान यांना या शोधांचा मागोवा घ्यावा लागतो, त्यांची वैशिष्ट्ये अभ्यासावी लागतात आणि नवीन डावपेच आणि तंत्रे विकसित करावी लागतात. त्यामुळेच भूदलातील जीवन कधीच कंटाळवाणे नसते; प्रयोग करण्यासाठी काहीतरी नवीन नेहमीच उपस्थित होत असते.

आजमितीस आपल्याला दोन प्रकारच्या युद्धांना तोंड देण्याची तयारी करून ठेवावी लागणार आहे. पश्चिमेकडे आपल्या फौजांना यांत्रिकी युद्धाला तोंड देण्याचे प्रशिक्षण घ्यावे लागणार आहे. कारण, अमेरिका आणि अन्य पाश्चात्य राष्ट्रांनी पुरवठा केलेल्या आधुनिक रणगाड्यांनी आणि विमानांनी सुसज्ज असलेल्या पाकिस्तानशी आपली गाठ आहे. यांत्रिकी युद्धात रणगाडे आणि अवजड तोफखाने महत्त्वाची भूमिका बठवतात. कारण, ते युद्ध अधिक तीव्र आणि फार भीषण आणि विद्युत्वेगाने होणारे आहे. एकाच वेळी हजारो तोफगोळे तुमच्या भोवती फुटत राहणार आणि त्याचवेळी तुमच्या सैन्याला उध्वस्त करण्यासाठी आकाशातून विमानाची धाड उतरणार

उत्तरेकडे पहाल तर तेथे आपल्या भूदलाचा फार मोठा विभाग संपूर्ण हिमालयाच्या सरहद्दीवर पसरून ठेवलेला आहे. तेथे वेगळ्याच प्रकारचे युद्ध आहे. येथे आपल्या फौजांना 20,000 फूट किंवा त्याहूनही अधिक उंचीवर लढावे लागणार आहे. येथे युद्धाची तीव्रता कमी आणि गति मंद राहणार हे उघड आहे. येथे लागणारी प्रत्येकच वस्तू—दारुगोळा, अन्न, कपडे—खडतर मार्गाने वर न्यावी लागणार आहे—त्यासाठी कदाचित काही आठवडे सुद्धा लागतील. त्या उंचीवर हवा विरळ होत जाते म्हणून हालचाल कठीणच आहे—केवळ जगता यावे यासाठीच येथे प्राणवायु लागतो. म्हणून या अत्युच्च जागेवर प्रत्येकच गोष्ट मौल्यवान ठरते; वाया जाईल या शंकेने आपण दारुगोळा सुद्धा लवकर संपवणार नाही. या युद्धासाठी पंजाबच्या मैदानावरील युद्धाहून वेगळे तंत्र हवे आहे, वेगळी दृष्टी हवी आहे.

सुदैवाने आपल्या सैन्यात औद्योगिक आणि वैज्ञानिक संशोधनाचा पाया पक्का झालेला आहे. या दृष्टीने आपण फारच पुढारलेले राष्ट्र आहोत. कारण आपली सेना आपल्या गरजांची पूर्ती मोठ्या प्रमाणावर स्वतःच करू शकते. जगातील अनेक सेनांमध्ये ही कुवत नाही. (पाश्चात्य राष्ट्रांमधील अनेक सैन्यांमध्येही तशी कुवत नाही.) संरक्षण—उद्योग आपल्या सैन्याच्या गरजांची पूर्ती करण्याचा यत्न करतात आणि त्याद्वारे आपले भूदल आधुनिक आणि कार्यक्षम राहण्यास सहाय्यभूत होतात.

शांतताकालीन भूदल

मला एक प्रसंग चांगला आठवतो. फार वर्षांपूर्वीचा. तेव्हा मी काश्मिरात माझ्या बटॅलियनबरोबर होतो. दिवस उन्हाळ्याचे होते. हौशी प्रवाशांची झुंबड उडाली होती, आणि आमच्या बटॅलियनने कष्टदायक प्रशिक्षणाला रजा दिली होती. त्यावेळी श्रीनगरहून आम्हाला अशी विनंती करण्यात आली होती की, सर्व भारतातून एकत्र आलेल्या विद्यार्थ्यांच्या एका पथकाला आमच्या बटॅलियनला भेट देण्यात येऊ द्यावी. त्यांच्यापासून आम्हाला काहीच त्रास होणार नाही, अशी हमी देण्यात आली होती. त्यांना फक्त भूदल पाहण्यासाठी निमित्त हवे होते.

ती मुले आली. अनेक शिक्षक त्यांचेबरोबर होते, मुले अगदी शिस्तबद्ध आणि व्यवस्थित. अगदी शान्त. शिक्षकांनी मुलांना आणि मुलींना, 'पहा, नीट वागा; कशाला हात लावू नका, गोंगाट करू नका' आदि सगळे सांगून ठेवले असले पाहिजे. त्यांचा वेळ अगदीच कंटाळवाणा चालला होता आणि ते आम्हाला भीत होते, असेही वाटे.

म्हणून आम्ही सर्व शिक्षकांना ऑफिसर्स मेसमध्ये काँफीपानासाठी बोलावून नेले. मेसमध्ये शिक्षकांना एकच चिंता : मुले व्यवस्थित वागत

होती ना ? ते हट्ट तर करणार नाहीत ? आम्ही त्यांना सांगितले की, काही चिंता करू नका.

आम्ही अर्ध्या तासानंतर जेव्हा बाहेर आलो तेव्हा समळे दृश्यच बदलून गेले होते, आम्ही मुलांना जवानांबरोबर पाहिले. काहीजण जीपमध्ये फिरत होते. काहीजण खंदक खणण्यात सहभागी झाले होते. इतर सगळे स्वयंपाकघरात जवानांच्या अन्नाची चव घेत होते—त्यांनी सैनिकांशीच दोस्ती जोडली होती आणि अगदी लार्क पक्षासारखे ते आनंदी समाधानी वाटत होते.

नंतर मला सांगण्यात आले की आमच्या माणसांनाही त्या मुलां-इतकीच त्या दिवशी मौज वाटली होती.

आज भारतीय भूदल हे राष्ट्रीय जीवनाच्या मूलस्रोताचाच एक अविभाज्य घटक आहे. ब्रिटिशांच्या काळी असे नव्हते. सर्वसामान्य माणसांचा संपर्कदेखील त्यावेळी भूदलाशी होऊ दिला जात नसे. गणवेशातील सैनिक ही शहरातून तर रोजच्या पाहण्यातील चीज झाली आहे—बसमध्ये किंवा बाजारात तो दिसतो. कदाचित् आपल्या कुटुंबियांबरोबर तो खरेदीलाही आलेला असेल. खेड्यात देखील तो परिचित पुरुष झाला आहे. कारण, पूर, दुष्काळ, आग किंवा भूकंप अशा नैसर्गिक संकटांच्या वेळी तो खेडूतांच्या सहाय्याला गेलेला आहे.

भूदलाच्या इंजिनिअरांजवळ काही अगदी अत्याधुनिक साधने आहेत. तशी साधने मुलकी लोकांना उपलब्ध नसतात. उदाहरणार्थ, आमच्या-जवळ रस्त्यावर आणि पाण्यावर चालणाऱ्या बोटी आहेत. आम्ही त्यांना 'बदक' म्हणतो. 1976 साली उत्तरप्रदेश, बिहार आणि ओरिसा यामधील अनेक भागांना जेव्हा पुराचा प्रचंड वेढा पडला होता तेव्हा तिकडे ही भूदलाची 'बदके' पाठविण्यात आली होती. घरांच्या छपरावर आणि झाडांवर आसऱ्याला गेलेल्यांना त्यांनी वाचवले, पाण्याने वेढलेल्या गावांमध्ये त्यांनी अन्न पोचवले आणि अलग पडलेल्या भागातील अत्यवस्थ रोग्यांपर्यंत त्यांनी डॉक्टरांना नेऊन सोडले. जेथे मॉन्सूनचा पाऊस मोठ्या प्रमाणावर पडतो आणि विशाल भूप्रदेश पाण्याखाली बुडतो तेथे ही नित्याचीच बाब झाली आहे. जेव्हा पूल वाहून जातात तेव्हा भूदल

आपल्या प्रसिद्ध बेली ब्रिज इक्विपमेंटच्या सहाय्याने ताबडतोब पूल बांधून देते.

अवर्षणात आणि दुष्काळात भूदलाचे इंजिनियर्स ट्यूब वेल खोदतात, पाणी वाटपासाठी पाणपोई बांधायला मदत करतात आणि कधीकधी तर निर्जल प्रदेशाला पाणी पुरवठा करण्यासाठी कालवेदेखील खोदतात. इतकेच नव्हे, तर मोठमोठ्या उत्सवांचे वेळी सेना अनेक प्रकारे मदत करते. उदाहरणार्थ, 1968 साली हरिद्वार येथील कुंभ मेळ्यात कोटयावधी लोक त्या इवल्याशा शहरात गंगास्नानासाठी येऊन थडकले होते. त्यावेळी गंगेच्या पाटांवरून येण्याजाण्यासाठी पादचारी-पूल बांधणे, वाहतूक नियंत्रण, अन्नाचे वितरण, पाणीशुद्धीची व्यवस्था आणि यात्रेकरूंना साठी वैद्यकीय केंद्रे काढणे अशासारख्या नानाविध कामांसाठी फौजेचा उपयोग झाला आहे.

क्वचित्प्रसंगी भूदल देशात कायदा आणि सुव्यवस्था ठेवण्यासाठीही सहाय्य करते. या कामाला अंतर्गत सुरक्षा म्हणतात. सामान्यतः अशा वेळी पोलिसांचाच उपयोग करण्याची प्रथा आहे, पण ज्यावेळी मोठा असंतोष माजतो त्यावेळी नागरी अधिकारी असंतोष काबूत आणण्यासाठी भूदलाला बोलावतात.

हवाईदलाच्या हेलिकॉप्टरमधून पूरग्रस्तांसाठी होणारा बचत पुरवठा

1975 मध्ये बिहारमधील पूरग्रस्तांना साह्य करणारे आरोग्यपथक

काश्मिर, उत्तरप्रदेश, हिमालय, अरुणाचल प्रदेश, नागालँड आणि मिझोराम यासारख्या सीमेवरील प्रदेशात सैन्याच्या काही युनिट्सकडे हजारो मैलांचे रस्ते बांधण्याचे काम आहे. रस्ते बांधणाऱ्या या संघटनेचे नाव बॉर्डर रोडस् ऑर्गनायझेशन असे आहे. आणि त्यात तिन्ही दलांमधील माणसे आहेत. नव्याने वसाहतीखाली आलेल्या प्रदेशांच्या विकासासाठी ते रस्ते बांधतात. काही ठिकाणी तर 16000 फूट आणि त्याहूनही उंच अशा खिंडीतून त्यांनी रस्ते बांधले आहेत; त्यातील काही तर जगातील सर्वात उंच पठारावरील रस्ते होत. आपल्या सीमाप्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासी आणि अन्य लोकांचा त्यामुळे मोठाच लाभ झाला आहे.

या सर्व कामगिरीमुळे आणि चार मोठ्या आणि अनेक छोट्या युद्धांमध्ये आपल्या भूमीच्या रक्षणासाठी जी वीरश्री आपल्या जवानाने दाखविली त्यामुळे, जवान समाजात लोकप्रिय झाला आहे. तो शिस्तीने वागणारा माणूस आहे आणि संकटाचे वेळी तो नेहमीच मदतगार ठरतो. त्याला मिळालेले शिक्षण आणि परंपराच तशी आहे.

सैनिकी हॉस्पिटलला फिल्ड मार्शल माणिकशाँ यांची भेट

